

ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΙΤΑΛΙΚΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

(Πρόδρομη ἀνακοίνωση)*

*... e come tutto il bello di questo mondo consista
nella immaginazione, che si può paragonare alle
parole e alla costruzione libera varia ardita e figurata.*

(G. Leopardi, Zibaldone, 30 aprile 1820)

*Mes vers ont le sens qu'on leur donne. Celui que
je leur donne ne s'ajuste qu' à moi.*

(P. Valery, *Charmes* (préface), 1922)

Τὰ ἰταλικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ¹, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ πολλὲς μαρτυρίες (βλ. παρακάτω στὶς ὑποσημειώσεις), γίνονταν δεκτὰ μὲ ἀνεπι-

* Τὸ παρὸν κείμενο ἐκφωνήθηκε στὸ Διεθνὲς Συνέδριο Διονύσιος Σολωμός. Διακόσια χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ ποιητῆ (1798-1998), τὸ ὁποῖο διοργάνωσε τὸ Ἑθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (Ἀθήνα, 7-10 Ὀκτωβρίου 1998). Δημοσιεύεται ἐδῶ μὲ κάποιες προσθήκες καὶ μὲ τὶς ἀπαραίτητες σημειώσεις. Ὁφείλω εὐχαριστίες στὸν δάσκαλό μου, καθηγητὴ κ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, γιὰ τὶς πολλὲς χρήσιμες παρατηρήσεις του, καὶ στὸν καθηγητὴ κ. Vincenzo Rotolo, ποὺ μὲ ἐφοδίασε μὲ πολύτιμο σχετικὸ ὕλικό.

1. Ἀναφερόμαστε στὰ ἰταλικά ποιήματα ποὺ περιλαμβάνονται στὰ Ἐπαντα τοῦ Σολωμοῦ σὲ ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη ἀπὸ τὶς ἑκδόσεις Ἰκαρος (Α' τόμ.: Ποιήματα, 1948, Β' τόμ.: Πεζὰ καὶ ἰταλικά, 1955, Β' τόμ.-Παράρτημα: Ἰταλικά (Ποιήματα καὶ πεζὰ), Μετάφραση Λίνου Πολίτη μὲ συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, 1960, Γ' τόμ.: Ἀλληλογραφία, 1991), καὶ συγκεκριμένα στὸν δεῦτερο τόμο (στὸ ἐξῆς ΑΠ, Β'). Χωρίζονται: α') Στὰ ποιήματα ποὺ ὁ ποιητὴς συνέθεσε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἰταλικῆς διαμονῆς του (ἀρχικὰ στὴν Κρεμόνα, ἀπὸ τὸ 1808 ὡς τὸ 1815, ὡς μαθητὴς τοῦ Δουκείου, καὶ ὕστερα στὴν Παβία, κατὰ τὸ διάστημα 1815-1818, ὡς φοιτητὴς τῆς Facoltà di Giurisprudenza τοῦ ἐκεῖ πανεπιστημίου), β') στὰ «Ποιήματα γραμμένα στὴν Ἰταλία, 1815-1818» (σσ. 79-94), γ') στὴ συλλογὴ 30 αὐτοσχέδιων σονέτων ποὺ φέρει τὸν τίτλο *Rime improvvise*, 1822 (σσ. 95-114. βλ. ἐδῶ, σημ. 2), δ') στὰ «Ἄλλα σονέτα καὶ ποιήματα τῆς ἐποχῆς τῆς Ζακύνθου» (σσ. 115-158) καὶ στ') στὰ «Σατυρικά τῆς ἐποχῆς τῆς Ζακύνθου» (σσ. 174-

φύλακτο ένθουσιασμο από τούς συγχρόνους του και άσκησαν μεγάλη γοητεία στους μεταγενέστερους ανθρώπους τών γραμμάτων. Έπτανήσιοι και Ίταλοί οί όποιοι —είτε άκουγαν τά ποιήματα αυτά καθώς τά άπάγγελλε ό ποιητής στις λογοτεχνικές έσπερίδες τής Ζακύνθου —, είτε τά διάβασαν στην έντυπη μορφή του, όλοι τους εντυπωσιάζονταν άμέσως από ένα βασικό στοιχείο τής δημιουργίας τοῦ Σολωμοῦ: τὸ μορφοπλαστικό του ένστικτο και τήν άσυνήθιστη εὐχέρεια, με τήν όποία ό ποιητής αὐτοσχεδίαζε τά μικρά στιχορρυήματα του, διανθίζοντάς τα με χαριτωμένες λέξεις. Του δινόταν έτσι ή εὐκαιρία νά άποδεικνύει άφ' ένός τήν πλήρη κατοχή του τής Ιταλικής γλώσσας και άφ' έτέρου τήν Ικανότητά του στό νά πλάθει Ιταλικούς στίχους, άκόμη και στην δύσκολη περίπτωση πού συνέθετε με δοσμένες όμοιοκαταληξίες. Σέ επιστολή πρὸς τόν Έλληνοίταλό ποιητή Ugo Foscolo, με τήν όποία συνοδεύει τήν έκδοσή του τών *Rime improvvisate*², ό Λοδοβίκος Στράνης νιώθει τήν ανάγκη νά ύπογραμμίσει αὐτή τήν Ικανότητα τοῦ συμπατριώτη του. Γράφει: «A Voi dunque credo di dover dedicare questi versi improvvisati da lui in presenza dei più colti del nostro paese (...). Questi versi che vi presento sono quali appunto giacciono nel primo scartabello, in che andava tracciando in presenza delle persone che gli davano gli argomenti, senza mutamento di una sola parola. E veramente è tanta le perfezione che per entro spesse volte si scorge, che non crede se non chi lo vede correre colla penna sulla carta colla rapidità, con cui si scrive cosa, che da lungo tempo si conserva nella memoria»³. Άλλά

207). Οί παραπάνω συλλογές στίχων γράφτηκαν από τόν Σολωμό μετά τήν επιστροφή του (τό 1818) στην ιδιαίτερη πατρίδα του, όπου παρέμεινε ως τήν όριστική εγκατάστασή του στην Κέρκυρα (1828). Στόν ίδιο τόμο (ΑΠ, Β') έκδίδονται επίσης τά Ιταλικά ποιήματα πού άνήκουν στην όψιμη φάση τής ζωής τοῦ Σολωμοῦ («Ποιήματα και πεζά σχεδιάσματα τής τελευταίας δεκαετίας, 1847-1857», σσ. 208-238).

2. Ό πλήρης τίτλος τής έκδοσης είναι *Rime improvvisate dal Nobile signore Dionisio Conte di Salamón Zacintio*. Corfù, Nella Stamperia del Governo, 1822 (πρβλ. σχετική σημείωση τοῦ Πολίτη, ΑΠ, Β', σ. 299). Σύμφωνα με όσα σημειώνει ό Πολίτης (αὐτόθι, σ. 302), πρόκειται για τὸ μοναδικό από τά Ιταλόγλωσσα έργα του πού δημοσιεύτηκε όσο ζούσε ό Σολωμός. Ό ποιητής είχε δώσει στόν Λουδοβίκο Στράνη τήν έγκριση και τή δημοσίευση τών χειρογράφων, ενώ φαίνεται πὸς ό ίδιος έκανε τήν επιλογή τών συνότων και κάποιες διορθώσεις πριν από τήν τελική έκτύπωση.

3. Παραθέτουμε και τήν ελληνική μετάφραση από τόν Πολίτη αὐτοῦ τοῦ άποσπάσματος τής επιστολῆς τοῦ Στράνη, ή όποία ήταν γραμμένη στα Ιταλικά: «Σέ σές λοιπόν περισσότερο από κάθε άλλον νομίζω ότι πρέπει ν' άφιερῶσω τούς στίχους τούτους πού εκείνος αὐτοσχεδίαζε μπροστά στους πιο μορφωμένους τοῦ τόπου μας (...). Τούτοι οί στίχοι πού Σάς προσφέρω είναι άκριβώς όπως βρίσκονται στο πρώτο πρόχειρο χαρτί, πάνω στο όποιο

και ένας Ίταλός, ο γνωστός φιλέλληνας Niccòlo Tommaseo, δὲν φείδεται θαυμασμοῦ γιὰ τοὺς ἰταλικοὺς στίχους τοῦ Ἑπτανήσιου ποιητῆ καὶ φίλου του. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ Σολωμὸς δὲν νοιῶθαι μόνο τις ὁμορφίες τοῦ Δάντε καὶ τῶν ἄλλων Ἱταλῶν ποιητῶν, καὶ δὲν κρίνει μόνο ἀπὸ περιοπῆς, ξεχωρίζοντας τις δευτερώτερες καὶ φανερόνοντας τις δυσκολότερες καὶ βαρύτερες ἀπὸ αὐτές, μὰ γράφει καὶ στίχους στερεοὺς καὶ διαλεκτοὺς στὴ γλώσσα τοῦ Δάντε, ποὺ θὰ τιμοῦσαν τοὺς γεννημένους στὴν πατρίδα τοῦ Πολιτιανοῦ καὶ τοῦ Ἀριόστο»⁴.

Γιὰ τὸ περιεχόμενο, ὅμως, αὐτῶν τῶν στίχων καὶ γιὰ τὴ μορφή τῆς ἰταλικῆς γλώσσας ποὺ ὁ Σολωμὸς χρησιμοποιεῖ, τόσο ὁ Tommaseo, ὅσο καὶ ὁ Στράνης δὲν μᾶς δίνουν καμία πληροφορία. Καὶ δὲν θὰ γράψουν ἀργότερα οὔτε οἱ σύγχρονοι κριτικοὶ ποὺ καταπιάστηκαν μὲ τὸ σολωμικὸ ἔργο, παρ' ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν γνώστες τῆς ἰταλικῆς γραμματείας, ὅπως ὁ Γεώργιος Καλοσγούρος καὶ ὁ Γεράσιμος Σπαταλᾶς. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ λόγιοι, μεταφέροντας κάποια σολωμικὰ ποιήματα στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, ἐγκωμιάζουν ὁ πρῶτος τὴν «τέλεια ἰταλικὴ τους μορφή» τους⁵ καὶ ὁ δεύτερος τὴ «μορφο-

τοὺς σχεδίαζε ἐμπρὸς σ' αὐτοὺς ποὺ τοῦ δίνανε τὰ θέματα, χωρὶς ν' ἀλλαχθεῖ οὔτε μία λέξη. Κι ἀλήθεια, πολλὲς φορὲς εἶναι τόσο τέλειοι, ποὺ δὲν τὸ πιστεύει κανεὶς, παρὰ μόνο ὅποιος τὸν εἶδε νὰ τρέχει ἢ πένα του πάνω στὸ χαρτί μὲ τόσο γρηγοράδα, ὅπως γράφει κανεὶς κατὶ ποὺ κρατᾷ στὴ μνήμη του ἀπὸ πολὺν καιρὸ» (ΑΠ, Β', σ. 300).

4. Πρβλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ἱταλικά ποιήματα*, Μετάφραση, Προλεγόμενα, Κατάταξη καὶ Σχόλια Γεράσιμου Σπαταλᾶ, Αθήνα 1948, σ. 6, σημ. 3. Ὁ Tommaseo (1802-1874), δεινὸς φιλόλογος, σπουδαῖος λογοτέχνης καὶ περιπαθὲς ἀγωνιστὴς τῆς ἰταλικῆς Ἀνεξαρτησίας, ἔζησε αὐτοεξόριστος στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὸ 1849 ὡς τὸ 1854. Γιὰ τὸν Σολωμὸ καὶ τὴ φιλία τους μιλᾷ στὰ ἔργα του *Il supplizio d'un Italiano a Corfù*, 1855 (πρβλ. F. M. Pontani, «Le poesie italiane di Dionisio Solomòs», *Ἐπιθεώρησις. Μηνιαῖον δελτίον ἑλληνοϊταλικῆς πνευματικῆς ἐπικοινωνίας* (Rivista greca, Roma), τόμ. 3 (1940), σσ. 324-325) καὶ *Secondo esilio*, 1862. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν παραμονή του στὰ Ἑπτάνησα, βλ. Γ. Θ. Ζώρα, *Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα*, τόμ. Γ', «Θωμαζαῖος καὶ Ἑπτανήσιοι (ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία)», Ἀθῆναι 1966 (δλὸς ὁ τόμος εἶναι ἀφιερωμένος στὸ θέμα αὐτό).

5. Βλ. τὸν πρόλογό του στό: Διονυσίου Σολωμοῦ, *Τὰ ἰταλικά ποιήματα*. Πρόλογος καὶ μετάφραση - Γεωργίου Καλοσγούρου, 2η ἐκδοση, Τυπογραφεῖο Κείμενα, Ἀθῆνα 1984, σ. 24 (στὴν 1η ἐκδοση: Διονυσίου Σολωμοῦ, *Τὰ ἰταλικά ποιήματα*. Πρόλογος καὶ μετάφρασις Γεωργίου Καλοσγούρου. Ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἐλευθεροδράκης», ἐν Ἀθήναις 1921). Ὁ λόγιος αὐτός, παρὰ τὸν διάχυτο θαυμασμὸ ποὺ διατυπώνει γιὰ τὸν Σολωμὸ στὸν πρόλογό του, νιώθει τὴν ὑποχρέωση νὰ διευκρινίσει ὅτι «Ἡ ἄξια ὥσων μετέφρασα, ἀνεβαίνει ἀπὸ τὴν πόηση ποὺ δὲν ἔχει βάθος οὐσίας καὶ ὅμως εἶναι γεμάτη χάρις καὶ αἰσθημα καὶ φαντασία ποὺ γγίζουν τὴν ἐπιφάνεια τῆς ψυχῆς, ὡς τὴν ὑψηλότερη καὶ ἀληθινώτερη ἐκείνη κορυφή, ὅπου ἡ Τέχνη τολμερᾷ διαπερνᾷ μέσα στὸ βυθὸ τῆς ψυχῆς καὶ μᾶς ἀνεβάζει σὲ ὕψη ὅπου δὲν ἐφθασαν παρὰ οἱ Μεγάλοι» (αὐτόθι, σ. 11).

λογική αρτιότητα» τους⁶, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώσουν τις απόψεις τους γλωσσικά και ύφολογικά. Έξάλλου, επιφανείς άνθρωποι τῶν γραμμάτων, ὅπως ὁ Κωστής Παλαμᾶς, μιλοῦν μὲ γενναιοδωρία γιὰ τὸ λαμπρὸ μέλλον ποῦ ἐπεφύλασσε στὸν Ζακύνθιο ποιητὴ ὁ ἰταλικὸς Παρνασσός, ἂν πρῶτα δὲν τὸν εἶχε κερδίσει ὀριστικά ἢ πατρίδα του⁷. Τέτοιου εἶδους ἐκτιμήσεις, ὡστόσο, ἐκφράζουν μᾶλλον ἕναν εὐσεβῆ πόθο τοῦ ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ κόσμου, παρὰ μία τεκμηριωμένη κριτικὴ πεποίθηση. Ὁ θαυμασμὸς γιὰ τὸ ἰταλικὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ θὰ συνεχιστεῖ ἀμείωτος ὡς τὶς μέρες μας, ἐνῶ τὰ ποιήματα αὐτὰ θὰ προσεγγίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ ἕναν τρόπο γενικά καὶ ἀόριστα ἐξωραϊστικό.

Οἱ Ἴταλοι φιλόλογοι προχώρησαν ἀπὸ νωρὶς σὲ πιὸ ἀντικειμενικὴ ἀξιολόγηση τῶν σολωμικῶν ἰταλικῶν ποιημάτων, ἴσως ἐπειδὴ δὲν εἶχαν τὴν ἴδια συναισθηματικὴ φόρτιση τῶν Ἑλλήνων συναδέλφων τους. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1824 ἕνας εἰλικρινὴς φίλος τοῦ Σολωμοῦ, ὁ Giuseppe Montani, παρουσιάζοντας τὰ σολωμικὰ πρωτόλεια στὸ ἰταλικὸ κοινό, παρατηρεῖ ὅτι ὁ νεαρὸς ποιητὴς σπαταλᾷ τὶς ἱκανότητές του σὲ ἐπιδείξεις ταχυγραφίας, οἱ ὁποῖες φαντάζουν γοητευτικὲς στοὺς φίλους του, εἶναι ὅμως ἀνάξιες τοῦ πηγαίου ταλέντου του. Ὡστόσο, ὁ Montani καταλήγει προφητικά, παρατηρώντας ὅτι ὁ Σολωμός, ὅταν θέλει νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν ἑαυτοῦ του, γράφοντας στὴ δική του γλῶσσα, εἶναι «un vero poeta nazionale»⁸.

Στὸν ἴδιο τόνο ἐκφράζονται καὶ σημερινοὶ κριτικοί. Ο Φίλιππο Μ. Pontani, ἄφ' ἑνὸς ἐξάγει «da padronanza quasi assoluta della lingua e della metrica», ἄφ' ἑτέρου ἐκτιμᾷ, ὅτι τὸ εὐτυχὲς γεγονός τῆς σχεδὸν τέλει

6. Βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ἱταλικά ποιήματα*, ὁ.π., σ. 5. Ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ ὅλο τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα: «Εἶναι βέβαια καταπληχτικὸ νὰ βλέπει κανεὶς συχνὰ σ' αὐτὰ τὰ θεματογραφικὰ παιγνίδια, ποῦ γράφονταν σ' ὀρισμένη στιγμή, μὲ συναγωνιστικὴ ταχύτητα καὶ χωρὶς καθόλου διορθώσεις, τόση μορφολογικὴ ἀρτιότητα καὶ τόσο αἶσθημα, ποῦ μόνο ποιήματα προσωπικῆς ἐμπνεύσεως θὰ μπορούσε νὰ χυῖ».

7. Βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ἄπαντα. Προλεγόμενα τοῦ Ἰακώβου Πολυλά, Κριτικὴ καὶ βιογραφικὴν σημείωμα Κωστῆ Παλαμᾶ, Μετὰ πινάκατο τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων Γκλύξ & Ἰακωβίδη, «Φιλολογική», Ἀθήνα, 1962. σ. 45.*

8) Στὸ ἰταλικὸ περιοδικὸ *Antologia*, 14 (1824) 76 (βλ. σχετικὰ Μ. Vitti, «Riflessi della questione della lingua italiana sul poeta greco Dionisio Solomòs», *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli* (Sezione Linguistica), I/1, 1958, σ. 9). Γιὰ τὴ φιλία τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν «Κρεμονιάτη, νοῦ κριτικότατο, ἐχθρὸ τῆς ξερῆς σχολαστικότητας, θρεμμένο ἀπὸ φιλοσοφικὲς μελέτες», μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἱ. Πολυλάς στὰ «Προλεγόμενα» τῆς ἐκδόσεώς του τοῦ σολωμικοῦ ἔργου (Διονυσίου Σολωμοῦ, *Τὰ Εὐρισκόμενα. Ἐν Κερκύρα. Τυπογραφεῖον Ἑρμῆς Α. Τερζάκη*, 1859, σ. ιβ'· τὼρα ἀναδημοσιευμένα στὴν ἐκδόση Πολίτη, ΑΠ, Α', σ. 12).

γνώσης της ιταλικής γλώσσας, μᾶς υποχρεώνει κατὰ κάποιον τρόπο νὰ εἰμαστε ὑποχωρητικοὶ ἀπέναντι στὰ ἐλαττώματα τοῦ ποιητῆ. Στὴν οὐσία, καταλήγει ὁ Ἰταλὸς νεοελληνιστής, τὸ ἔργο του αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει μόνον νὰ ἐκτιμήσουμε «buone doti e alcune felici realizzazioni: nulla di più».⁹. Ἐξ ἄλλου, ὁ Vincenzo Rotolo, ἀναφερόμενος στὸ φαινόμενο τῆς διγλωσσίας τοῦ Σολωμοῦ, σημειώνει ὅτι ὁ ποιητὴς στὶς ἰταλικές του συνθέσεις φέρεται μὲ ψυχρὸ ἀκαδημαϊκὸ πνεῦμα, ὥστε τὰ συνέττα του «νὰ μὴν ξεπερνοῦν τὸ ἐπίπεδο μιᾶς ἐπιμελημένης ἀφομοίωσης κοινότυπων λογοτεχνικῶν ἐκφράσεων»¹⁰. Αὐστηρότερη, τέλος, εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Mario Vitti, ὁ ὁποῖος σημειώνει: «Lo stile e la metrica di questi versi in italiano [sono] elaboratissimi e l'artificio stridente»¹¹.

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν, ἔγινε νομίζω φανερό, ὅτι τὰ ἰταλικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ διαβάστηκαν καὶ σχολιάστηκαν ἀπὸ πολλοὺς φιλολόγους καὶ κριτικούς, μᾶλλον γιὰ νὰ τεκμηριωθεῖ τὸ γραμματολογικὸ τους περιεχόμενο, ἢ γιὰ νὰ ἀναδειχθοῦν ὀρισμένες αἰσθητικὲς πεποιθήσεις τῶν ἰδίων τῶν κριτικῶν. Ἔτσι, ἐνῶ ἀναζητήθηκαν, σὲ ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ, οἱ πηγές καὶ οἱ ἐπιδράσεις ποὺ ἀσκήθηκαν στὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν στιχουργημάτων ἀπὸ τὰ ἰταλικά τους πρότυπα¹², ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὰ ἐλάχιστα προσέχθηκε «τὸ περιεχόμενο τῆς μορφῆς», δηλαδὴ ἡ γλωσσικὴ τους δομή. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ πούμε, ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἰταλικῆς γλώσσας τοῦ Σολωμοῦ, ἀπὸ τὴν σκοπιά τῆς ἴδιας τῆς γλώσσας καὶ ὄχι τῆς φιλογραφίας, παραμένει ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα desiderata στὸ πλαίσιο τῶν σολωμικῶν σπουδῶν, ἓνα κενό, ἢ πλήρωση τοῦ ὁποίου θὰ συμβάλει στὴν περαιτέρω γνωριμία μὲ

9. F. M. Pontani, «Le poesie italiane», ὁ.π., passim.

10. Vincenzo Rotolo, «Ἡ διγλωσσία τοῦ Σολωμοῦ», *Τὸ δέντρο*, τεύχ. 44-45, Μάρτιος-Μάιος 1989, σσ. 51-54 (ὅπου ὁ συγγραφεὺς συνοψίζει κάποιες σκέψεις, ποὺ ἀναπτύσσει ἐκτενέστερα στὴ μελέτη «Dionisios Solomòs fra la cultura italiana e la cultura greca», *Ἰταλοελληνικά. Rivista di cultura greco-moderna*, I, Napoli 1988, σσ. 87 κ.ἑξ. (=στὸν τόμο *Da Malebolge alla Senna. Studi letterari in onore di Giorgio Santangelo*, Promossi dalla Facoltà di Lettere e Filosofia dell' Università degli Studi di Palermo, Palumbo, Palermo 1993, σσ. 575-599).

11. Mario Vitti, *Storia della letteratura neogreca*, ERI - Edizioni Rai Radio-televisione Italiana, Torino 1971, σ. 166.

12. Οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς μελετήθηκαν ἀπὸ πολλοὺς φιλολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Vincenzo Biagi, ὁ Γ. Θ. Ζώρας, ὁ Louis Coutelle καὶ ὁ Στυλιανὸς Αλεξίου. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα παραπέμπουμε στὸ μελέτημα τοῦ Γεράσιμου Γ. Ζώρα, «Solomòs e l' Italia», στὸν τόμο *Θύβρις. Σύλλαβος μελετημάτων ἑλληνο-ιταλικοῦ θεματολογίου*, Ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1999, καὶ εἰδικότερα στὶς σσ. 163-173 καὶ 222.

τὴν ἰταλομάθεια τοῦ ποιητῆ¹³, καί, κατ' ἐπέκταση, στὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ τεράστιου καὶ πολυπλευροῦ φαινομένου τῆς διγλωσσίας του¹⁴.

Πράγματι, ὅλο τὸ ἰταλόγλωσσο σολωμικὸ ἔργο¹⁵ δημιουργεῖ ὁρισμένα προβλήματα, τὸ βασικότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχε ἦδη τεθεῖ ἀπὸ τὸν Σεφέρη, μετὰ τὴν ἐνταξὴ τοῦ Σολωμοῦ, μαζὶ μετὰ τὸν Καβάφη καὶ τὸν Κάλβο, στὴν τριάδα

13. Ὡς καλλιεργημένος Ἑπτανήσιος, ὁ Σολωμὸς ἔκανε ἐγκύκλιες σπουδὲς στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα στὸ σχολεῖο τῆς Ζακύνθου, ὅπου ἀπὸ τὰ ἰταλικά γράμματα ἀρχίζει ἡ παιδομάθεια» (ἔτσι ὁ Πολυλάς, βλ. ΑΠ, Α', σ. 9) καὶ στὴ συνέχεια ἀκούσε μαθήματα Γραμματικῆς καὶ Λογοτεχνίας (eloquenza e principi di belle lettere) στὸ λύκειο τῆς Κρεμόνας. Τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς διαπαιδαγώγησής του μελέτησε διεξοδικὰ ὁ Louis Coutelle, σὺν ὁποῖο καὶ παραπέμπουμε γιὰ περισσότερα στοιχεῖα (*Formation poetique de Solomòs* (1815-1833), Athènes 1977, σσ. 11-114. Ἐπίσης, κατὰ τὰ χρόνια τῆς φοίτησής του στὴ Νομικὴ Σχολὴ ἐντρυφήσε συστηματικὰ στὰ ἰταλικά γράμματα, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἀκαδημαϊκὰ ἔγγραφα (βλ. Γ.Γ. Ζώρα, «Solomòs e l'Italia», δ.π., σσ. 151-163), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ βιβλία του (ἀναλυτικὸ κατάλογο ἰταλικῶν βιβλίων τοῦ Σολωμοῦ βλ. σὺν Coutelle, *La formation poetique*, δ.π., σσ. 501-503). Ἐνδεικτικὸ, λ.χ., πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι —ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος σὲ γράμμα τοῦ τῆς 5ης Ἀπριλίου 1831 πρὸς τὸν Γεώργιο Μαρκορά— ὁ ποιητὴς εἶχε διαβάσει καὶ ἐπιθυμοῦσε νὰ ξαναμελετήσει τὸ δοκίμιο τοῦ Cesare Beccaria *Intorno alla natura dello stile* (1770), τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε κατὰ τὴν ἐποχὴ ἑκείνη ἓνα ἔργο βασικὸ γιὰ τίς ἰδέες περὶ τοῦ ὅρου. Γράφει ὁ Σολωμὸς: «Un libretto di Beccaria sullo stile, scritto male, ha dei pensieri che bramo di rivedere. [...] Mandamelo, che assai mi preme rileggerlo» (ΑΠ, Γ', σ. 195, πρβλ. καὶ M. Vitti, «Riflessi della questione della lingua», δ.π., σ. 10).

14. Ὁ Peter Mackridge (στὸ μελέτημά του «Ὁ Σολωμὸς μεταξὺ πολυγλωσσίας καὶ μονογλωσσίας», *Ζητήματα ἱστορίας τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων*. Ἀφιέρωμα σὺν Κ.Θ. Δημαρά, (Θεσσαλονίκη, 10-12 Μαΐου 1990), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 257-264 = *Εἰσαγωγή στὴν ποίησιν τοῦ Σολωμοῦ*. Ἐπιλογὴ κριτικῶν κειμένων. Ἐπιμέλεια Γιώργος Κεχαγιόγλου, Πανεπιστημιακὸς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1999, σσ. 399-409) χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους τῆς κριτικῆς θεωρίας τοῦ Michael Bakhtin (*The Dialogic Imagination*, 1981): «πολυγλωσσία», «μονογλωσσία» καὶ «ἐτερογλωσσία».

15. Ἐκτός ἀπὸ τὸ ἔργο του σὲ ἕξιμετρο λόγο (στὸ ὁποῖο ἔγινε λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὴ σημ. 1), στὰ ἰταλόγλωσσα ἔργα τοῦ Σολωμοῦ συγκαταλέγονται καὶ πεζὰ σχεδιάσματα ἐλληνόγλωσσων ποιημάτων του («Ποιήματα καὶ πεζὰ σχεδιάσματα τῆς τελευταίας δεκαετίας», ΑΠ, Β', σσ. 208-238), τὰ «Πεζὰ (Ἐπικύδευοι καὶ ἄλλα) τῆς ἐποχῆς τῆς Ζακύνθου» (αὐτόθι, σσ. 174-207) —μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνεται ὁ περίφημος ἐπιμνημόσυκος λόγος *Elogio di Ugo Foscolo* (σσ. 185-207), οἱ ἐπιστολὲς (ΑΠ, Γ', δ.π.), καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ σημειώσεις τοῦ ποιητῆ πού προτάσσονται στοὺς «Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους (Διονύσιον Σολωμοῦ, «Στοχασμοὶ» στοὺς «Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους». Ἰταλικὸ κείμενο, μετάφραση, εἰσαγωγὴ, σχόλια Γιώργου Βελουδῆ, Ἐκδόσεις Περίπλους, Ἀθήνα 1997 (= περιόδ. Ἑλληνικά, τόμ. 47 (1997), σσ. 299-337). Ἐπίσης βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Στοχασμοί*. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἰταλικοῦ Κειμένου Massimo Peri. Προλεγόμενα - Μετάφραση Στυλιανὸς Ἀλεξίου. Φιλοσοφικὸς σχολιασμὸς Κώστας Ἀνδρουλιδάκης, Ἐκδόσεις Στιγμῆ, Ἀθήνα 1999.

τῶν «μεγάλων μας ποιητῶν πού δὲν ἤξεραν ἑλληνικά»¹⁶. Ὁφείλουμε, ὠστόσο, νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι μία τέτοια κρίση θεμελιώθηκε ἐνδεχομένως πάνω στὴ βάση ὀρισμένων αἰσθητικῶν-ιδεολογικῶν καὶ ὁπωσδήποτε ἐξωτερικῶν κριτηρίων, ὥστε νὰ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπαληθευθεῖ ὁ παραπάνω ἰσχυρισμὸς μὲ τὰ κατὰ κάποιον τρόπο πῶς «οὐδέτερα» μέσα τῆς γλωσσολογικῆς ἐπιστήμης. Αὐτὴ λοιπὸν καλεῖται νὰ ἀπαντήσῃ στὰ ἐξῆς ἐρωτήματα πού ἄμεσα ἀναφύονται: Πράγματι, ὁ Σολωμὸς γνώριζε τόσο καλά τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα, ὥστε νὰ ἐκφράζεται εὐκολότερα σὲ αὐτὴν ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἑλληνική, ὅπως γενικὰ καὶ ἀόριστα πιστεύεται ἀπὸ τοὺς κριτικούς; Ἐξάλλου, ἦταν ἡ ἰταλικὴ τοῦ γλῶσσα συνυφασμένη μὲ τὸν φαντασιακὸ τοῦ κόσμου, σὲ σημεῖο νὰ ἐξωτερικεύει τὶς ποιητικὲς τοῦ ἀνυσυχίες μὲ τρόπο πηγαῖο καὶ σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ, ὅπως περίμεναν οἱ σύγχρονοὶ τοῦ θαυμαστές; Τέλος, αὐτὸς ὁ Ἕλληνας ποιητὴς διέθετε ἐπάρκεια ἰταλικῶν γνώσεων καὶ αὐτὲς ἀνταποκρίνονταν στὴν ιδιότητα τοῦ «proprio», τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἐπινόησε στοὺς «Στοχασμοὺς», κατὰ τὴ δραματικὴ προσπάθειά του νὰ ὀριοθετηθεῖ μία νέα κοινὴ, «ἐθνικὴ», ἀλλὰ καὶ προσωπικὴ ἐκφραση¹⁷; Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι θεμιτὰ καὶ εὐγλωττα, διότι, ἂν ἀληθεύει ὅτι ἡ ποιητικὴ ἐξωτερικεύση ἐκπηγάξει ἀπὸ μία διαδικασία ὀρίμανσης τῆς σύλληψης — «πρῶτα νὰ συλλάβει ὁ νοῦς», ὅπως εἶχε πεῖ ὁ ἴδιος στὸν Monti¹⁸ —, ἀληθεύει ὅμως καὶ τὸ ἀντίστροφο, ὅτι, δηλαδή, ἡ πλήρης καὶ ἀσφαλὴς κυριαρχία τῆς γλῶσσας μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ καί, ἀναλόγως, νὰ διευκολύνει τὴν ὀρίμανση τῆς σύλληψης τῆς ποιητικῆς ιδέας. Ἔτσι, ἡ ἐπαρκὴς κατοχὴ τῆς γλῶσσας ἀποτελεῖ ἀπαραβάτη «conditio sine qua non» γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ποιητικῆς ιδέας¹⁹ — ἄσχετα ἂν,

16. «Ἀπορίες διαβάζοντας τὸν Κάλβου», *Δοκίμεις*. Πρῶτος τόμος (1936-1947), Ε' ἐκδοση, Ἰκάρους 1984, σ. 63.

17. Γ. Βελουδῆ, ὁ.π., σ. 22 καὶ 18, ἀντίστοιχα. Γράφει συγκεκριμένα: *Bada bene. Il tuono fondamentale del poema sia dal P. alla F. il comune e proprio, radicato ed immedesimato colla lingua*. (Μετάφραση Ἀλεξίου, ὁ.π., σ. 23: «Πρόσεξε καλά. Ὁ βασικὸς τόνος τοῦ ποιήματος ἂς εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὸ κοινὸ καὶ ἀτομικὸ συνυφασμένο καὶ ταυτισμένο μὲ τὴ γλῶσσα»).

18. Στὸ περίφημο ἐπεισόδιο πού ἀναφέρει ὁ Πολυλάς (ΑΠ, Α', σ. 12), ὅπου, κατὰ τὴ διάρκεια συνάντησής του μὲ τὸν Monti στὸ Μιλάνο, ὅταν τοῦ ἐγινε σύσταση νὰ μὴν στοχάζεται πολὺ, ὁ Σολωμὸς ἀπάντησε: *Πρέπει πρῶτα μὲ δύναμη νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς (...) καὶ ἔπειτα ἡ καρδιὰ θερμὰ νὰ αἰσθανθεῖ ὅ,τι ὁ νοῦς ἐσπνέλαβε*.

19. Αἰσθητικὴ θεώρηση αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος βλ. γενικὰ στὸ δοκίμιο τοῦ Benedetto Croce, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale. Teoria e storia*, Sandron, Milano-Palermo-Napoli 1902, ἐνῶ γιὰ μία σύγχρονη ἐρμηνεία του βλ. τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Cesare Serge, *Avvicinamento all'analisi del testo letterario*, Einaudi Paperbacks Letteratura, Torino 1985, σ. 258-259.

τελικά, ή ύψηλή ποίηση μπορεί νά προέλθει ἀναπάντεχα μέσα ἀπό γλωσσικά σπαράγματα, ὅπως καί πάλι δείχνει ὁ ποιητής μέ τὸ ἐλληνόγλωσσο ἔργο του. Ἐπομένως, παράλληλα μέ τὴ φιλολογικὴ ἔρευνα καί τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα ἐπάνω στοῦ σολωμικοῦ ἔργο, ἡ μελέτη τῆς γλώσσας, σὲ ὅλο τὸ βάθος της καί σὲ ὅλα της τὰ ἐπίπεδα, μπορεί νά δώσει ἀξιόπιστες ἀπαντήσεις στὰ βασικά ἐρωτήματα ποὺ τέθηκαν πρὶν πάντω, ρίχνοντας κάποιο φῶς στοῦ πρόβλημα τῆς σολωμικῆς ἔκφρασης²⁰.

Ἡ ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῶν ἰταλικῶν κειμένων τοῦ Σολωμοῦ, μέ σκοπὸ τὴ συστηματικὴ περιγραφὴ τῆς «ἰταλογλωσσίας» του, προϋποθέτει, βέβαια, τὴ μελέτη σειρᾶς ἀπὸ θεωρητικὰ ζητήματα. Γιὰ παράδειγμα, οἱ προφορικὲς καταβολὲς κάποιων κειμένων, κυρίως νεανικῶν ποιημάτων²¹, ἀταιτοῦν τὴν ἰδιαίτερη προσοχὴ μας σὲ σχέση μέ ὀρισμένα φαινόμενα, τὰ ὁποῖα στοιχειωθετοῦν τὴ διαφορὰ μεταξὺ προφορικοῦ καί γραπτοῦ κειμένου²². Πράγματι, ἐφ' ὅσον τὸ ἔργο του ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὡς προῖον ἐπικοινωνίας, σύμφωνα μέ τοὺς ὅρους τῆς σύγχρονης ἀνάλυσης τοῦ κειμένου, τότε τὸ φωνητικό-φωνολογικὸ καί τὸ μετρικὸ ἐπίπεδο τῶν σολωμικῶν κειμένων θὰ πρέπει νά τεθεῖ ὡς μία ἀπὸ τίς κυριάρχες συνιστώσες, προκειμένου νά προσδιοριστεῖ ἡ ἱκανοποιητικὴ γνώση τοῦ ἰταλικοῦ προσωδιακοῦ συστήματος ἀπὸ τὸν Σολωμό²³.

20. Ἡ σύγχρονη ἑλληνικὴ κριτικὴ, μέ προεξάρχοντα τὸν Λορεντζάτο, θεωρεῖ τὸν διχασμὸ τοῦ ἀνάμεσα στὶς δύο γλώσσες ὡς τὴν «αρετὴ» τοῦ Σολωμοῦ (Ζ. Λορεντζάτος, «Σολωμός (Δοκίμιο Ι. Τὸ ἐκφράζεσθαι)», *Μελέτες*, Α', Δόμος, Ἀθήνα 1994, σ. 105) καί προτάσσει τὴ συνολικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἔκφρασής του στὸ πλαίσιο τῆς διγλωσσίας του. Αὐτὴ ἡ θέση, ὡστόσο, δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀνάγκη τὸ ἰταλόγλωσσο ἔργο του νά μελετηθεῖ διεξοδικὰ καί χωριστά, κάτι ποὺ ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Rotolo («Dionisios Solomòs fra la cultura italiana e quella greca», *δ.π.*, σσ. 577-578).

21. Μοιάζει λογικὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Σολωμός δὲν ἐπεξεργαζόταν πάντα τίς δοθεῖσες ρίμες ἀμέσως στὸ χαρτί, ἀλλὰ ἔως κάποιες φορὲς τίς ἐπλεκε προφορικά, γιὰ νά τίς ὁλοκληρώσει στὴ συνέχεια.

22. Γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ γραπτὸ καί προφορικὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐπικοινωνιακῆς του λειτουργίας, βλ. C. Serge, *Analisi del testo*, *δ.π.*, σσ. 6-7.

23. Χρησιμοποιούμε τὴ λέξη «προσωδία» σύμφωνα μέ τὴ γλωσσολογικὴ τῆς σημασία, ὡς τὸ μέρος δηλαδὴ ἐκείνου τῆς μελέτης τῆς γλώσσας ποὺ ἀσχολεῖται μέ φαινόμενα ποὺ συνοδεύουν τὴν ἄρθρωση τῶν φθόγγων, μέ σκοπὸ, μεταξὺ ἄλλων, νά τὰ προσδιορίσει σὲ ἐνότητες ἐπικοινωνίας, ὅπως εἶναι λ.χ. ἡ λέξη —στὴν ὁποία ἀναφέρονται λ.χ. ὁ τόνος καί ἡ φωνολογικὴ σύνδεση (juncture)— καί τὸ σύνταγμα ἢ φράση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν πεδίο τοῦ ἐπιτονισμοῦ καί τοῦ ρυθμοῦ. Βλ. λήμμα «prosodia (fonologia prosodica)», *Dizionario di Linguistica e di Filologia, Metrica e Retorica*, diretto da Gian Luigi Beccaria, Einaudi, Torino 1996. Στὰ ἑλληνικά βλ. Marina Nespou, *Φωνολογία*. Ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 1999 (προσαρμογὴ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα: Α. Ράλλη, Μ. Nespou), καί συγκεκριμένω τὸ κεφ. «Φραστικὴ φωνολογία: ἡ προσωδιακὴ φωνολογία», σσ. 187-213, καί εἰδικότερα τὴ σ. 196: «κανόνες σύνδεσης (juncture rules)».

Ἔτσι θὰ φανεῖ, λ.χ., ὅτι, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ δαντικὸ ἰδίωμα, συμβαίνει καμιὰ φορὰ ὁ ποιητὴς νὰ ὑπολογίζει τὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ δύο λέξεις²⁴ — καὶ κατὰ συνέπεια τὸ μέτρο ἐνὸς στίχου — μὲ γνώμονα τὸ φωνητικὸ-φωνολογικὸ σύστημα ποὺ ἀκολουθοῦσε ἡ γλῶσσα τῆς (τοσκανικῆς) ποιητικῆς παράδοσης καὶ ὄχι σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα μιᾶς ἐγγύτερης (καὶ χρονικῆς) στὸν ἴδιο μορφῆς τῆς ἰταλικῆς γλώσσας²⁵. Τὸ γεγονός αὐτὸ τὸν ὁδηγεῖ καμιὰ φορὰ σὲ ἐκφραστικὲς καὶ ὑφολογικὲς ἐπιλογές, ποὺ δὲν εἶναι ὅπως ὁποῖοτε οἱ ἐνδε- δειγμένες καὶ οἱ ὁποῖες μάλιστα ξενίζουν τὸν ἀναγνώστη.

Ἐξάλλου, ἡ διάκριση τῶν σολωμικῶν κειμένων σὲ πεζὰ καὶ ποιητικὰ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐπηρεάσει, ἀφοῦ αὐτὴ δὲν συνεπάγεται ἰδιαίτερες διαφορο- ποιήσεις στὴν ἀναζήτηση τῶν ποιητικῶν στοιχείων. Πράγματι, ἕνας τέτοιος διαχωρισμὸς προκαταλαμβάνει τὸν ἀναγνώστη ὡς πρὸς τὸ ποιητικὸ περιε- χόμενο τῶν ἔμμετρων κειμένων. Ὡστόσο, εἶναι φανερὸ ὅτι πεζὰ κείμενα τοῦ Σολωμοῦ ὄχι μόνον περιέχουν ποιητικότητα σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, ἀλλὰ παρουσιάζουν καὶ ἀξιοιούμαστη γλωσσικὴ ἀριότητα ἀπὸ ὅ,τι ὁρισμένα συνέτα (ἴσως ἐπειδὴ σὲ ἐκεῖνα τὰ πιὸ «προσωπικὰ» γραπτὰ του, ὁ ποιητὴς δὲν δεσμευόταν ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴ ρίμα)²⁶.

24. Γιά τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση, καθὼς ἐπίσης τὸ λήμμα *giun- tura* στὸ *Dizionario di linguistica*, ὁ.π.

25. Ἐγγύτερη στὸν Σολωμὸ μορφὴ τῆς ἰταλικῆς γλώσσας θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ ποικιλία τῆς Βενετίας, λ.χ., αὐτὴ δηλαδὴ ποὺ ὁμιλοῦνταν καὶ στὰ Ἐπτάνησα (γιὰ τὴ βενετσιάνικη διάλεκτο καὶ τὴ συμβολὴ της στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα αὐτῆς τῆς περιοχῆς βλ. ἐνδεικτικὰ Manlio Cortelazzo, «Lingua italiana e lingua greca», *Il Veltro*, 3-4 (maggio-agosto 1983), σσ. 411-420). Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα στὴν Ἰταλία βασίζεταν στὴν τοσκάνικη ποικιλία. Ὅμως, ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Παβίας (Λομ- βαρδία) εἶχε ἀναπτύξει ἀρκετὰ ἀξιόλογη γλωσσικὴ παράδοση (χάρη στὴν ἐκεῖ παρουσία λογοτεχνῶν ὅπως ὁ Parini, ὁ Foscolo, κ.ἄ.), ὥστε νὰ μπορεῖ ὁ Σολωμὸς νὰ ἀντλήσει καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὸ γλωσσικὸ του μέσο. Ὁ ποιητὴς, ἐξάλλου, δὲν ἀγνοοῦσε τὴ συμβολὴ τῶν λογο- τεχνῶν καὶ τῶν λογίων τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, εἰδικὰ τίς ἀρχὲς ποὺ εἶχε διατυπώσει σχετικὰ ὁ Melchiorre Cesarotti στὸ περίφημο δοκίμιό του *Saggio sulla filosofia delle lingue* (1785). πρβλ. Mario Vitti, «Riflessi sulla questione della lingua», ὁ.π., σσ. 12-13.

26. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀποψη τοῦ Pietro Quartano, ἐπιμελητὴ τῶν ἰταλικῶν κειμένων τοῦ Σολωμοῦ στὴν ἔκδοση Πολυλά, ὁ ὁποῖος στὸν πρόλογό του εἶχε χαρακτηρίσει τὰ πεζὰ σχεδιάσματα τῶν ἑλληνογλωσσῶν ποιημάτων του ὡς «τὴν ἀληθινότερη καὶ ρωμαλεότερη Ποίηση ποὺ ποτὲ νὰ ἐπλάσθηκε» (βλ. Γ. Καλοσγούρου: Διονυσίου Σολωμοῦ, *Τὰ ἰταλικά ποιήματα*, ὁ.π., σ. 20). Ὁ Παλαμᾶς, ἐξάλλου, πιστεύει ὅτι στὸ *Ἐγκώμιο* στὸν Φόσκολο, ὁ Σολωμὸς «ξεδίπλωσε ὅλη του τὴ δύναμη μὲ τὴν ὁποία ἐκυρίευε καὶ μεταχειριζόταν τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα» (Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ἀπαντα*, ὁ.π., σ. 45). Ὁ Pontani, τέλος, θεωρεῖ ὅτι τὰ ἰταλικά πεζὰ τοῦ Σολωμοῦ, «μᾶς πηγαίνουν πολὺ ὑψηλότερα», ἐνῶ «ἀποικοῦν στὰ μάτια μας τὴ βαρύτητα καὶ τὴν ἀξία τῶν αὐτόνομων ἔργων τέχνης» (βλ. «Le poesie ita- liane», ὁ.π., σ. 336, σὲ μετάφραση δικῆς μας).

Πρόθεσή μας, όμως, δεν είναι να ασχοληθούμε σὲ βάθος μὲ αὐτὰ καὶ ἄλλα θεωρητικὰ ζητήματα στὸ περιορισμένο χρονικὸ πλαίσιο τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης, διότι ἡ ἀντιμετώπισή τους χωρὶς τὸν προαπαιτούμενο χρόνο γιὰ τὴν κατὰλληλη ἐπεξεργασία τους δὲν θὰ μπορούσε παρὰ νὰ ἀποτελεῖ πρόχειρη ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἐκ μέρους μας. Τὰ ἀναφέρουμε ἀκροθιγῶς —μαζὶ μὲ κάποια μεθοδολογικὰ προβλήματα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μιλήσουμε ἀναλυτικὰ στὴ συνέχεια—, ἐν εἵδει συνοπτικοῦ σχεδιαγράμματος εὐρύτερης ἐργασίας, τῆς ὁποίας ἡ σημερινὴ εἰσήγησή μας ἀποτελεῖ πρόδρομη ἀνακοίνωση.

Ἀντικείμενο τῆς πρώτης φάσης τῆς ἔρευνας θὰ ἐποτελέσει ἡ προσεκτικὴ ἀνάλυση τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ συντακτικοῦ τῶν σχετικῶν κειμένων. Χρειάζεται νὰ ἐλεγχθεῖ ἂν ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ποιητὴς χρησιμοποιοεῖ τὰ μέρη τοῦ λόγου ἀνταποκρίνεται στὸν ἱστορικὰ προσδιορισμένο κανόνα τῆς ἰταλικῆς γλώσσας. Ἐπίσης, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὁρισμένοι ἀσυνήθιστοι τύποι καὶ ἐκφράσεις ποὺ καταγράφονται στὰ σολωμικὰ κείμενα ὑπάρχει περίπτωση νὰ ἐμπίπτουν στὰ συντακτικὰ καὶ λεξικολογικὰ δεδομένα μιᾶς ἀπὸ τίς μορφές («ἐπίσημη», λογοτεχνικὴ, ἰδιωματικὴ) ποὺ παρουσίαζε ἡ ἰταλικὴ γλῶσσα κατὰ τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα²⁷, ἢ ἂν συνιστοῦν προσωπικὲς ἐπιλογές, συνειδητὲς ἢ τυχαῖες, τοῦ Σολωμοῦ. Στὸ πλαίσιο αὐτό, προέχει ἡ καταγραφή τῶν ὁποιων γλωσσικῶν παρεκκλίσεων καὶ ἰδιωτυπιῶν, ἀσυνεπειῶν καὶ ἀδόκιμων χρήσεων, ἀφοῦ βέβαια ἀποκλειστοῦν ὅσα ἐνδεχομένως ὀφείλονται σὲ λανθασμένη ἀνάγνωση τοῦ ἐκδότη ἢ καὶ σὲ τυπογραφικὰ παροράματα²⁸.

Παράλληλα, ὅμως, μὲ τὴν ἐξέταση τῆς «κανονικῆς» γλώσσας, ἀπαραίτητη καθίσταται καὶ ἡ ἐξέταση τῆς «ὑπερβατικῆς» διάστασός της, ἐκείνης δηλαδή κατὰ τὴν ὁποία διαταράσσεται ἡ σχέση σημαίνοντος-σημαινόμενου καὶ οἱ ποιητὲς ἀξιοποιοῦν ὁρισμένους τεχνικὲς συμβάσεις, προκειμένου νὰ ἐπιτελεστεῖ ἡ ποιητικὴ λειτουργία τοῦ λόγου²⁹. Ὁ ἐνδεδειγμένος, σύμφωνα μὲ

27. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα παραπέμπουμε στὸ Tullio De Mauro, *Storia linguistica dell' Italia unita*, vol. I, Universale Laterza, Bari 1979, καὶ εἰδικὰ στὸ κεφ. «Lingua colta e lingua poetica: "La voce antica"», σσ. 235-264.

28. Σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς ἔκδοσης διαπιστώνονται μικρές, ἀλλὰ οὐσιαστικὲς παραλείψεις, εἰδικὰ ὅσον ἀφορᾷ τῇ στίξῃ, ὥστε ἡ ἀντιβολὴ μὲ τὰ χειρόγραφα (Διονυσίου Σολωμοῦ. *Αὐτόγραφα ἔργα*. Ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη. Τόμ. Α': *Φωτοτυπίες*, τόμ. Β': *Τυπογραφικὴ μεταγραφή*, Θεσσαλονίκη 1964 [Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης]), νὰ εἶναι ἀπαραίτητη. Φυσικὰ δὲν θὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψη τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα τοῦ Σολωμοῦ, τὰ ὁποῖα ἔχουν διορθωθεῖ ἀπὸ τὸν Πολίτη στὴν ἔκδοση.

29. Βλ. γενικά, ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη. Roman Jakobson, «Linguistics and Poe-

τὴν ἀποψή μας, τρόπος νὰ διαπιστωθοῦν τὰ παραπάνω, εἶναι ἡ σταδιακὴ «ἀποδόμηση» αὐτῆς τῆς γλῶσσας, πρῶτα μὲ τὴν ἀναγνώριση καὶ κατόπιν μὲ τὴν περιγραφὴ καὶ ἐρμηνεία ὅσων γίνεται περισσότερων ρητορικῶν τεχνασμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι πολυάριθμα καὶ στηρίζουν τὸ πληθωρικὸ οἰκοδόμημα τοῦ σολωμικοῦ ὅφους³⁰. Ἔτσι, ἀρχικὰ θὰ ἐλεγχθοῦν ὁρισμένα σχήματα ποῦ ἀφοροῦν τῇ γραμματικῇ συμφωνίᾳ τῶν λέξεων, καὶ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀντιστροφὴ τῆς κανονικῆς σειρᾶς τους. Ἡδὴ ἀπὸ μίᾳ πρώτη ἀνάγνωση παρατηρεῖται ὅτι ἀναστροφές, ὑπερβατά, ἀλλὰ καὶ πρωθύστερα σχήματα³¹, μεταξὺ ἄλλων, ἐμφανίζονται συχνὰ στὰ ἰταλικά τοῦ Σολωμοῦ, φανερόντας ἀδιαμφισβήτητη οἰκειότητα μὲ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο, ἀλλὰ ἀποφέροντας δυσανάλογο ποιητικὸ ἀποτέλεσμα. Πράγματι, ὁρισμένες φορές, ἡ χρησιμοποίησις τῶν σχημάτων αὐτῶν προσδίδει ἐξάιρετον λυρισμὸ καὶ χάρη σὲ αὐτοὺς τοὺς στίχους, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ σχετικὴ κρίσις τοῦ Pontani, ὁ ὁποῖος χαρακτήρισε «πολύτιμο λίθον» τὴν παρομοίωση τῆς ἐρωτευμένης γυναικὸς ποῦ κλαίει, μὲ τὴ φλογέρα: *Dolce a guisa di flauto che frange / i lontani silenzi della notte / balza la donna innamorata e piange* (ΑΠ, Β', 156)³². Μικρὸ κομψοτέχνημα ἀποτελοῦν ἐπίσης τὰ δύο ἀκόλουθα σχήματα ἐναλλαγῆς ποῦ ἐμφανίζονται μέσα σὲ ἓνα καὶ μόνον δίστιχο τοῦ ποιήματος («Saffo»: *Prendi e vivi brev'ora e desolata / sull'attonita terra* (ΑΠ, Β', σ. 215). Πιὸ συχνὰ, ὅμως, ἡ ἐκφραση τοῦ ποιητῆ ἀποβαίνει συγκεχυμένη καὶ ἀκατάληπτη, λόγῳ τῆς πολυδιάσπασης τῆς γραμμικῆς ἀκολουθίας: *Tormentoso ne trae fin qui con teo / Di saper del tremendo aere desio* (ΑΠ, Β', σ. 220), γράφει σ' ἓνα σονέτο καὶ χρειάζεται νὰ ἀξιοποιή-

tics», στὸν τόμο *Style in language*. Ed. by Th. A. Sebeok, New York-London 1960, σ. 350-377.

30. Θὰ ἀναφέρουμε μερικά ἐνδεικτικὰ παραδείγματα, λ.χ., ἐπανάληψης (παρηχήσεων: *dolce, addolce, molce*, «XXVII», 112· *onda, inonda, ridonda*, «XXVI», 112· συγγενικῶν σημασιολογικὰ λέξεων: *superno, alto, cacume, superne, altero*), περιγραφῆς (... *ermo il cammino / ho smarrito / s'aggira / il piè tapino / ... morto*, «X», 101), πολυσύνδετου (... *e dense popolarono / e di celeste zelo ... / e fervido ...*) («Prima messa», 91), πρωθύστερου (*Di repente a me visto la fanciulla / volse il guardo*) («Saffo», 215). Γιά ἀναλυτικὴ ἐπεξήγησις τῶν σχημάτων λόγου ποῦ ἀναφέρονται ἐδῶ βλ. Bice Mortara Garavelli, *Manuale di retorica*. Nuova ed. ampliata, Bompiani, Milano 1988 (σχετικὰ λήμματα). Γιά τὴν ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ ὁρολογία χρησιμοποιήθηκε τὸ βιβλίο τοῦ Γ. Μαρκαντωνάτου, *Βασικὸ λεξικὸ τῶν λογοτεχνικῶν ὄρων*, Gutenberg, Ἀθήνα 1999 [Ἀρχεῖο Θεωρητικῆς Παιδείας, 4].

31. B. Mortara Garavelli, *Manuale di retorica*, ὁ.π., λήμματα *anastrofe, iperbatō, hysteron proteron, ipallage*.

32. «Le poesie italiane», ὁ.π., σ. 326.

σουμε τις γνώσεις μας τῆς ἰταλικῆς ποίησης τοῦ 19ου αἰ. (ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τῆς πιδ παλιᾶς), γιὰ νὰ κατανοήσουμε ἀν αὐτὴ ἡ «βασανιστικὴ λαχτάρα», στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ ποιητής, ἐκδηλώνεται γιὰ «τὴ γνώση», *di saper*, ἢ γιὰ «τὸ φριχτὸ τόπο», *del tremendo aere*. Ἡ ἀναστροφή τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὴν τοποθέτησή του μετὰ τὴ γενικὴ, ἡ ἀρχαϊζουσα χρῆση μὲ προθετικὸ συμπλήρωμα τοῦ ρήματος *saper*, καθὼς ἐπίσης ἡ ἀσυνήθιστη σήμανσή του ὡς «μαθαίνω», συμβάλλουν ὥστε ὁ στίχος νὰ παρουσιάζει ἐμφανὴ σύγχυση. Ὁ συγκεκριμένος δὲν εἶναι, βέβαια, ὁ σκοτεινότερος ἀπὸ τοὺς ἰταλικούς στίχους τοῦ Σολωμοῦ. Σὲ ἄλλο ποίημά του γράφει, λ.χ.: *Tutti i mortali ad ascoltare intento / Fermano il mesto rabuffato viso*, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μετατοπίζεται ἐντελῶς ὁ κανονικὸς ἄξονας τῆς γλώσσας, κυρίως ἐξαιτίας τῆς παρουσίας ἐνὸς ἀνεπιτυχοῦς σχήματος ἐναλλαγῆς, ὅπου συμφωνεῖ τὸ ἐπίθετο *intento* μὲ τὸ οὐσιαστικὸν *viso* (ἀντὶ μὲ τὸ οὐσιαστικὸν *mortali*, ποὺ εἶναι ὁ πραγματικὸς ὅρος ἀναφορᾶς του).

Ὡστόσο, δείγματα ὑφολογικῶν τεχνασμάτων ἀμφιβόλου νοήματος, ὅπως τὰ παραπάνω, δὲν εἶναι σπάνια στὶς ἰταλικὲς σελίδες τοῦ Σολωμοῦ, κυρίως στὶς νεανικές, ὅπως εἶναι φυσικόν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ ἐπισήμανση καὶ ἐρμηνεῖα τῶν ρητορικῶν σχημάτων εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμη γιὰ τοὺς στόχους τῆς διασάθμισης τῆς «ἰταλογλωσσίας» τοῦ ποιητῆ. Ἐπίσης, αὐτὰ ἐνδέχεται νὰ ἀποδειχθοῦν πολύτιμα τεκμήρια γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν πιθανῶν αἰσθητικῶν καὶ ψυχολογικῶν αἰτιῶν ποὺ καθορίζουν τὴν ἀναζήτηση αὐτοῦ τοῦ χαρακτηριστικοῦ ὅφους καὶ τοῦ συγκεκριμένου τρόπου ἐπικοινωνίας³³. Σχετικὰ, ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ προβληματίζεαι τὸ γεγονός, ὅτι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πιδ χαρακτηριστικὰ καὶ συνηθισμένα στὴν ποιητικὴ γλώσσα σχήματα, ὅπως εἶναι λ.χ. οἱ παραλληλισμοί, σπανίζουν σὲ αὐτοὺς τοὺς στίχους, ἐνῶ μᾶλλον ἀπλοῦκὲς εἶναι οἱ ἐπίσης εὐάριθμες μεταφορές. Τὰ συγκεκριμένα σχήματα (μεταφορές, παρομοιώσεις, προσωποποιήσεις, συμβολισμοί, ἀναλογίες, κτλ.)³⁴ ἀφοροῦν τὴ διαταραχὴ τοῦ σημασιολογικοῦ ἐπιπέδου τῆς γλώσσας, αὐτοῦ δηλαδὴ ποῦ, ὡς ἓνα σημεῖο, μπορεῖ

33. Σύμφωνα μὲ τὸν Coutelle (*Formation poetique*, ὅ.π., σ. 304), ὁ Σολωμὸς γινώριζε πῶς νὰ χρησιμοποιεῖ τις γραμματικὲς κατηγορίες (ἀναφέρει συγκεκριμένα τοὺς συνδέσμους), προκειμένου νὰ ἐπιτυγχάνει τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα, καὶ τοῦτο ὄχι μόνον στὴν ἰταλική, ἀλλὰ καὶ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Πρὸς ἐπίρρωση, ὁ μελετητὴς ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε πιθανότατα διαβάσει τὸ σύγγραμμα *Istituzioni di Eloquenza* (Milano 1822) τοῦ Luigi Cerretti, καθηγητῆ τῆς ποιητικῆς στὴν Πάβια κατὰ τὴν περίοδο φοίτησης τοῦ Σολωμοῦ (αὐτόθι). Γιὰ τὴ σύνδεση γλωσσολογίας-ρητορικῆς, ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖται στὴ μελέτῃ μας, βλ. ἐνδεκτικὰ C. Segre, *Analisi del testo*, ὅ.π., σσ. 186 καὶ 309-310.

34. Βλ. B. Mortara Garavelli, *Manuale di retorica*, ὅ.π., λήμματα *parallelismo*, *simbolo*, *analogia*, *metafora*, *similitudine*.

νά θεωρηθεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν πεδίο τῆς ποίησης. Ἡ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἐξοικειώση τοῦ ποιητῆ μὲ τὰ σχήματα αὐτά, εἰδικὰ μὲ τὴ μεταφορά, εἶναι αὐτὴ ποὺ κατὰ κανόνα δίνει τὸ μέτρο τῆς ἱκανότητάς του στὸν χειρισμὸ τῶν ιδιορρυθμιῶν καὶ τῶν ἀποκλίσεων τῆς γλώσσας, φανερώνοντας τὴ δεξιότητά του στὴ δημιουργία περίτεχνων καὶ συνάμα πειστικῶν ἐκφραστικῶν τρόπων καὶ εἰκόνων, ἥ, ἀντίθετα, ὑπογραμμίζοντας κάποιες δυστοκίες ἢ ἑλλείψεις³⁵. Συνεπῶς, ἡ κατὰ τὸ δυνατό ἐρμηνεία τῶν ἰταλικῶν στίχων τοῦ Σολωμοῦ, τόσο «*in praesentia*», ὅσο καὶ «*in absentia*» ὀρισμένων ὑφολογικῶν στοιχείων, προβλέπεται νὰ συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνασύνθεση τῶν ψυχολογικῶν καὶ ὑπαρξιακῶν σχέσεων γλώσσας καὶ ποίησης, οἱ ὁποῖες, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ζητούμενα τῆς σολωμικῆς κριτικῆς³⁶.

Συσχετίζοντας, τέλος, τὰ πορίσματα αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης στὸ γραμματικο-συντακτικὸ καὶ στὸ σημασιολογικὸ ἐπίπεδο, θὰ εἴμαστε ἴσως σὲ θέση νὰ βεβαιωθοῦμε γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἰταλομάθειας τοῦ Σολωμοῦ καὶ τὴ συνακόλουθη ποιητικὴ ἐξέλιξή του ἀπὸ τὰ νεανικὰ στιχουργήματα ὡς τὰ ποιήματα τῆς ὠριμότητος. Ἔτσι, θὰ ἐξεταστεῖ, καὶ ἐνδεχομένως θὰ ἐπαληθευθεῖ, καὶ μὲ συστηματικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα, ἡ ἐκτίμηση τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ ἰταλικά ποιήματα ποὺ ὁ Σολωμὸς ἔγραψε στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Ζάκυνθο κατὰ τὸ διάστημα 1815-1828, «εἶναι τελειῶς ἀνόμοιοι» ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ γράφτηκαν στὴν ἴδια γλώσσα κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς του (1847-1857)³⁷.

Πρὸς τὸ παρὸν θὰ ἐξετάσουμε ὀρισμένα γλωσσικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἐπισημάνανε στὰ «Ποιήματα γραμμένα στὴν Ἰταλία» καὶ τὶς *Rime improvvisate*,

35. Αὐτόθι, σ. 165. Ἐπίσης, γιὰ αὐτὴ τὴν κεντρικὴ σημασία τῆς μεταφορᾶς στὸν λόγο («*funzione principe della letteratura*») βλ. Cristina Cacciari, *Teorie della metafora. L'acquisizione, la comprensione e l'uso del linguaggio figurato*, Edizioni Cortina, Milano 1991.

36. Γιὰ «δοκιμασία γλωσσική, ποὺ εἶναι ἐκφραστική» κάνει λόγο ὁ Γιάννης Δάλλας στὸ ἄρθρο του «Ὁ Σολωμὸς ἀνάμεσα σὲ δύο γλώσσες. Ἡ ἀμφίδρομη δοκιμασία τῆς ποιητικῆς ιδέας», ἡ λέξη, τεύχ. 142 (Νοέμ.-Δεκ. '97), ('Αφιέρωμα στὸν Διονύσιο Σολωμό), σ. 698.

37. Βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ. *Ποιήματα καὶ πεζά*. Ἐπιμέλεια. εἰσαγωγὴς Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Στιγμῇ, Ἀθήνα 1994, σ. 360. Ὁ Ἀλεξίου, στὴν πραγματικότητά, παραθέτει κρίση ποὺ ἐξέφρασε ὁ Πολίτης («Τὰ ἰταλικά τοῦ Σολωμοῦ μπορούμε νὰ τὰ ξεχωρίσουμε σὲ δύο τελειῶς ἀνόμοιες κατηγορίες: στὰ νεανικὰ καὶ σὲ ὅσα ἔγραψε στὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς του») (ΑΠ, Β', σ. 294). Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή μας, ὁ ἴδιος δίνει μεγαλύτερο ἀξιολογικὸ νόημα στὴ συγκεκριμένη κρίση, ὅταν προσθέτει πῶς «Ἡ ἀνάμειξή τους συγχέει τὴν εἰκόνα τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ καὶ δυσκολεύει τὴ σωστή του ἐκτίμηση».

άρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι χρήσιμο νὰ σχολιαστοῦν. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν ἀπαντοῦν στὶς γραμματικὲς καὶ τὰ ἱστορικὰ λεξικά τῆς ἰταλικῆς γλώσσας³⁸, ὥστε νὰ θεωρηθοῦν ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὶς λογοτεχνικὲς συνήθειες τῆς ἐποχῆς. Τοῦτο συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὑπόθεσης, ὅτι οἱ τύποι ποὺ ἐντοπίστηκαν δὲν γίνονται κάθε φορὰ «ποιητικὴ ἀδεία», ἀλλὰ ἀπὸ λάθη ποὺ γιὰ διάφορους λόγους διαπραττεῖ ὁ ποιητὴς κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ποιημάτων. Γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ παραπάνω ὑπόθεση, θεωρεῖται σκόπιμη ἡ προσεκτικὴ ἀντιβολὴ ὅλων τῶν ἰταλόγλωσσων κειμένων τοῦ Σολωμοῦ μὲ ὀρισμένα κείμενα τῆς ἰταλικῆς γραμματείας. Εἰδικότερα, μὲ στιχουργήματα τῶν Ἰταλῶν ποιητῶν ποὺ τὸν ἐπηρέασαν (τοῦ Δάντη, κατὰ κύριο λόγο, ἀλλὰ καὶ τοῦ Pietro Metastasio καὶ τοῦ Vincenzo Monti, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐμύησαν, ὁ πρῶτος στὸ ἀρκαδικὸ πνεῦμα καὶ ὁ δεῦτερος στὸν κλασικισμό)³⁹. Ἐξάλλου, ὀφείλουμε νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας καὶ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ δανείστηκε ὁ Σολωμὸς τοὺς ἀδόκιμους τύπους ἀπὸ κάποιους Ἰταλοὺς ποιητές, οἱ ὁποῖοι, γιὰ τὸν ἑναρξὸν ἢ τὸν ἄλλον λόγο, χρησιμοποίησαν τὴ γλῶσσα τοὺς κατὰ ἀποκλίνοντα τρόπο. Ἔτσι, πολὺτιμα στοιχεῖα ἀναμένεται νὰ προσκομίσει ἡ ἐξιχνίαση τῆς γλώσσας ὀρισμένων ἐλασσόνων ἀρκαδιστῶν (ἀλλὰ ὄχι μόνο) ποιητῶν, ὅπως ἦταν οἱ Ο. Minzoni, A. Mazza, C. Frugoni, G. Montani, κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι συνιστοῦν τὰ πρότυπα καὶ τὶς ἀναγνωστικὲς συνήθειες τοῦ Ἑλλήνα ὁμοτέχνου τοὺς⁴⁰. Ἐπίσης, ὁ συσχετισμὸς τῶν Ἰταλικῶν τοῦ Σολωμοῦ μὲ ὁμόγλωσσα κείμενα Ἑπτανησιῶν λογοτεχνῶν, πιστεύεται ὅτι θὰ συμβάλει ὀριστικὰ στὴν ἀποκλήρωση τῆς εἰκόνας τῶν ἐξωγενῶν ἐπιδράσεων. Δὲν θὰ ἐξέπληττε, πράγματι, ἂν τὰ Ἑπτάνησα, ὡς περιφερειακὴ ζώνη ἐμβέλειας τῆς ἰταλικῆς γλώσσας, θὰ εἶχαν ἀναπτύξει στὸ ἰταλικό τους ἰδίωμα κάποια χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν ἀντιστοιχία στὴ γλωσσικὴ κατάστασις τοῦ κέντρου. Στὴν περίπτωσιν αὐτή, οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς ἰταλικῆς, ὅπως τὴν χρησιμοποιοῦσε ὁ Σολωμὸς, θὰ μπορούσαν νὰ ἐξηγηθοῦν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἰδιομορφίας τῆς ἐπτανησιακῆς ἰδιολέκτου. Παρεμπιπτόντως ἂς σημειωθεῖ ὅτι, ὅταν ἡ ἔρευνα

38. Συγκεκριμένα χρησιμοποιοῦνταν τὰ ἐξῆς λεξικά καὶ συγγράμματα: (Γιὰ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα): G. Devoto - G.C. Oli, *Il dizionario della lingua italiana*, Le Monnier, Firenze 1990 (στὸ ἐξῆς Devoto-Oli). *Vocabolario della lingua italiana dell'Istituto dell'Enciclopedia italiana* (στὸ ἐξῆς *VLEI*), 1994, 5 voll. *Grande dizionario della lingua italiana*, a cura di Salvatore Battaglia, UTET, Torino 1954, 18 voll. (στὸ ἐξῆς *Battaglia*). Lorenzo Renzi (a cura di), *Grande grammatica italiana di consultazione*, voll. 3, Il Mulino, Bologna 1988-1995. (Γιὰ τὴν λατινικὴ γλῶσσα): *Λεξικὸν Λατινοελληνικόν*, ὑπὸ Στεφάνου Α. Κουμανοῦδης, Βιβλιοπωλεῖον τῶν Βιβλιοφίλων Χαρ. Ι. Σπανοῦ, Ἀθῆναι 1958.

39. Βλ., μετὰξὺ ἄλλων, Γ. Γ. Ζώρα, «Solomòs e l'Italia», *δ.π.*, σσ. 205-217.

40. L. Coutelle, *Formation poetique*, κυρίως σσ. 34-38 καὶ 67-69.

ἐπεκταθεῖ καὶ στὰ πεζὰ κείμενα, θὰ ἀναζητηθοῦν ὅμοια γλωσσικά χαρακτη-
ριστικά καὶ ἐκφραστικές συγγένειες στὸ ἔργο τοῦ συντοπίτη τοῦ Σολωμοῦ
Ugo Foscolo, τὸ ὁποῖο ἀποτελέσει γιὰ τὸν Σολωμὸ πρόσφορο πεδίο ἐμπνευ-
σης⁴¹. Τέλος, ὁρισμένες γλωσσικὲς ἐπιλογὲς τοῦ ποιητῆ (ὅσον ἀφορᾷ, λ.χ.,
τὸν τρόπο γραφῆς τῆς ἰταλικῆς)⁴², οἱ ὁποῖες ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὴ γνώμη
ποῦ ὁ ἴδιος ἐξέφρασε γύρω ἀπὸ τὴ συγκρότηση ἐνὸς «λαϊκοῦ» γλωσσικοῦ
ὀργάνου στὴν Ἰταλία, ἀξίζει νὰ συνεξεταστοῦν μὲ τὶς γλωσσικὲς πεποιθήσεις
ὄχι μόνο τοῦ Manzoni⁴³, ἀλλὰ καὶ τοῦ Giacomo Leopardi. Ἡ ἀνίχνευση
τῆς ἐπίδρασης τοῦ ρομαντικοῦ κλασικισμοῦ τοῦ μεγάλου Ἰταλοῦ ποιητῆ καὶ
στοχαστῆ στὸν σολωμικὸ συλλογισμό, θὰ προσπορίσει πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ
τὴν κατανόηση τῶν σολωμικῶν ἰδεῶν περὶ τῆς γλώσσας, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς
ποιητικῆς ἐν γένει⁴⁴.

Τὸ ὅλο ἐγχείρημα, τὸ ὁποῖο προσπαθήσαμε νὰ περιγράψουμε ἀδρομερῶς,
δυσχεραίνεται σὲ μεγάλον βαθμὸ ἀπὸ τὴ δυσκολία ἀνεύρεσης γλωσσarikῶν
τῶν ἐλάσσωνων Ἰταλῶν ποιητῶν ποῦ προαναφέρθηκαν. Ἀπεναντίας, ὑπάρ-
χουν πολὺτιμα γλωσσάρια καὶ εἰδικὲς μελέτες γιὰ τὸ ἰδίωμα τῶν μεζόνων
ποιητῶν, λ.χ. τοῦ Δάντη, τὸ ὁποῖο καὶ χρησιμοποίησαμε ἐδῶ⁴⁵. Ἐπίσης,
ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἔλλειψη μελετῶν γιὰ τὴν παρουσία καὶ ἐξέλιξη
τῆς ἰταλικῆς γλώσσας στὰ Ἑπτάνησα, εἰδικὰ ἐνὸς ἰταλικοῦ λεξικοῦ μὲ ἰδιω-
ματισμούς ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἰδιόλεκτο. Ὡς τελευταῖα, ἀλλὰ ὄχι λιγότερο σο-
βαρῇ, δυσκολία στὴν προκείμενη ἔρευνα, ἀναφέρουμε τὴν ἔλλειψη ἐνὸς «ἰτα-
λικοῦ» γλωσσάριου τοῦ Σολωμοῦ, ποῦ ἀπὸ καιρὸ ἔχει ἐπισημανθεῖ⁴⁶.

41. Βλ. ἐνδεικτικὰ Γ. Γ. Ζώρα, «Solomòs e l'Italia», ὁ.π., σσ. 171-173. Ἀλλὰ
καὶ στὸ ἐλληνόγλωσσο ἔργο διαπιστώνονται ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν Foscolo, ὅπως ἔδειξε ὁ
Νάσος Βαγενάς («Γύρω ἀπὸ μερικοὺς δαντικοὺς ἥχους στὸν Σολωμό», *Κείμενα καὶ Μελέται*
Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀρ. 44, Ἀθῆναι 1968, σ. 9).

42. Ὁ Σολωμὸς ἐνίοτε χρησιμοποιοῖ ἓναν «ἀπλουστευμένο» τρόπο γραφῆς (ὅπως
φαίνεται ἀπὸ ἀντιγραφή του τοῦ σονέτου τοῦ Mazza. πρβλ. Γ. Γ. Ζώρα, «Solomòs e
l'Italia», ὁ.π., σ. 171), ὁ ὁποῖος, πιθανότατα, ὀφείλεται στὴν ἐπίδρασή του ἀπὸ τὸν
ἐκσυγχρονισμό ποῦ ἐπέφερε ὁ Manzoni καὶ στὴ γραπτὴ ἰταλικὴ γλώσσα.

43. Τὴν ἐπίδραση ἀπὸ αὐτὸν τὸν συγγραφέα (καὶ γενικότερα ἀπὸ τὴ συζήτηση γιὰ τὴ
δημοτικὴ γλώσσα στὴν Ἰταλία) στὸν Σολωμὸ μελέτησε ὁ Mario Vitti, «La questione
della lingua italiana», ὁ.π., σσ. 7 κ. ἐξ.

44. Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ Λεοπάρντι», *Τὸ Βῆμα*, 26 Μαΐου
1998 (=Τὸ ἴδιον, *Σημειώσεις ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αἵωνα*, Κέδρος, Ἀθῆνα 1999, σσ. 301-
305).

45. Dante Alighieri, *La Divina Commedia. Indice delle occorrenze*, a cura di
Tommaso Di Salvo, Zanichelli, Bologna 1991.

46. Ἀπὸ τὸν Γ. Βελουδῆ: Διονύσιον Σολωμοῦ, «*Στοχασμοί*», ὁ.π., σσ. 15 καὶ 305,
ἀνίστοια. Τὸ ἥδη ὑπάρχον γλωσσάριον τοῦ Σολωμοῦ ἀποθησαυρίζει μόνο ἰταλικὲς καὶ ἑλ-

Οι δυσκολίες που προκύπτουν από τα παραπάνω ζητήματα ασφαλώς είναι πολλές και ουσιαστικές. Με το δεδομένο αυτό, θα προχωρήσουμε στον δειγματοληπτικό σχολιασμό των περιπτώσεων «λαθών», αφού προηγουμένως τονίσουμε ότι οι παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν εξαντλούν το θέμα, αλλά αποσκοπούν στην κατάθεση ενός προβληματισμού. Επίσης, στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνουν όρισμένες διευκρινίσεις σχετικά με τις πηγές από όπου άντλησαμε το υλικό που παρουσιάζουμε. Προτιμήθηκε η έκδοση των *Ἀπάντων*, δεδομένου ότι η πιο πρόσφατη έκδοση Ἀλεξίου, βασισμένη σε κριτήρια κατ' ἐξοχήν αισθητικά, συγκεντρώνει κυρίως τα ιταλικά ποιήματα τῆς ὠριμότητος⁴⁷, ἐνῶ είναι ἀπαραίτητη ἡ φιλολογικὴ έκδοση ὁλόκληρου τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἡ ἀποδελτίωσή του. Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν ιταλικῶν στίχων πού παρατίθενται στὴ μελέτη αὐτὴ ἀνήκει σὲ μᾶς, ἐκτός ἀπὸ ὁρισμένες περιπτώσεις, ὅπου χρησιμοποιήθηκε ἡ ἀπόδοση τοῦ Πολίτη⁴⁸. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ γλωσσικοὶ τύποι καὶ οἱ ἐκφράσεις τῶν παραθεμάτων τυπώνονται μὲ ἀραιὰ στοιχεῖα, ἐνῶ μέσα σὲ παρενθέσεις καὶ σὲ εἰσαγωγικὰ τοποθετοῦνται οἱ τίτλοι τῶν σονέτων ἢ τῶν ποιημάτων ἀκολουθεῖ ὁ ἀριθμὸς τοῦ στίχου ἢ/καὶ τῆς στροφῆς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδας. Γιὰ ὁρισμένους στίχους δίδονται παραδείγματα ἀπὸ στίχους Ἰταλῶν ποιητῶν, προκειμένου νὰ υπογραμμιστοῦν οἱ ἀποκλίσεις καὶ ἐνδεχομένως οἱ συγκλίσεις στὴ χρῆση τῶν ἴδιων γλωσσικῶν τύπων ἀπὸ τὸν Σολωμό. Σύμφωνα μὲ τὸ εἶδος τοῦ ἀποδελτιωμένου υλικοῦ προχωρήσαμε στὴν κατάταξη τῶν εὐρημάτων σὲ πέντε κατηγορίες (ρήματα, οὐσιαστικά, ἀντωνυμίες, ἐπίθετα καὶ ἐπιρρηματικούς τύπους).

λες ξενόγλωσσες ἐκφράσεις ἢ λέξεις στὰ ἑλληνόγλωσσα κείμενά του (Λεξικὸ Σολωμοῦ. Πίνακας λέξεων τοῦ ἑλληνόγλωσσου σολωμικοῦ ἔργου. Συνεργάστηκαν: Ἐρατοσθένης Καψωμένος, Μαρία Ἀντωνίου, Γεωργία Λαδογιάννη, Μάγδα Στρουγγάρη, Ἰφιγένεια Τριάντου. Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Λωδῶν, Παράρτημα ἀρ. 14 [Ἰ.Νεοελληνικὲς ἔρευνες, ἀρ. 2], Ἰωάννινα 1983. Οἱ ἰταλικὲς λέξεις καταχωρίζονται στὶς σσ. 385-387.

47. Ὁ Ἀλεξίου στηρίζει ὡς ἐξῆς τὴν ἀπόφασή του νὰ μὴν συμπεριλάβει στὴν έκδοση τὰ νεανικὰ ποιήματα: «Δὲν ἀποτελεῖ ὑποκειμενικὴ «αισθητικὴ» κρίση ἡ ἀπομάκρυνση στιχουργημάτων τοῦ εἰκοσάχρονου Σολωμοῦ, γραμμένων σὲ κοσμικὲς «φιλολογικὲς» βραδιές, μὲ ἐπίδειξη ταχυγραφίας, πάντα σὲ δομένα θέματα καὶ συχνὰ δοσμένες ὑποχρεωτικὲς ρίμες. Καμιά ἀξιόλογη ποίηση δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ μὲ τοὺς ὅρους αὐτοὺς» (Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ποιήματα καὶ πεζά*, ὅ.π., σσ. 359-360).

48. Τὸ πρόβλημα τῶν μεταφράσεων τῶν Ἰταλικῶν τοῦ Σολωμοῦ, εἶναι ὅμως γενικότερο. Πράγματι, ὁ Ἀλεξίου σημειώνει ὅτι λείπουν οἱ καλὲς μεταφράσεις αὐτῶν τῶν ἔργων, ἐνῶ τὶς ἥδη ὑπάρχουσες, χαρακτηρίζουν «νοηματικὰ λάθη καὶ ἀσάφειες ἀνύπαρκτες στὸ πρωτότυπο» (αὐτόθι).

PHMATA

I. Ἀσυνταξίες

Ἔχουμε ἐδῶ μία σειρά ἀπὸ ρήματα, ἄλλα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι μέσης διάθεσης (*inspireran, inferocir*) καὶ ἄλλα οὐδέτερης (*rosseggiando, spunti, tremula*). Τὰ πρῶτα δηλώνουν ὅτι τὸ ὑποκείμενό τους κάνει κάποια ἐνέργεια, ἡ ὁποία μεταβαίνει στὸ ἴδιο, ἐνῶ τὰ δεύτερα σημαίνουν ὅτι τὸ ὑποκείμενο δὲν κάνει ἐνέργεια, ἀλλὰ ἀπλῶς βρίσκεται σὲ ὀρισμένη κατάσταση. Συνεπῶς, καὶ λόγω τῆς σημασίας τους, τὰ συγκεκριμένα ρήματα δὲν ἐπιδέχονται σὲ καμία περίπτωση ἄμεσο ἀντικείμενο. Ὁ Σολωμός, παραβαίνοντας τὸν κανὼν πάντως τὰ χρησιμοποιοῦν ὡς ἂν ἦσαν ἐνεργητικά, συντάσσοντάς τα μὲ ἄμεσο ἀντικείμενο.

Στὸ χωρίο *Vedi pupille che furor rosseggiando* («Inferno», 4, 130), π.χ., ἡ λέξη *furor* ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τοῦ οὐδέτερου ρήματος *rosseggiando*, ἐνῶ τὸ νόημα τῆς πρότασης σαφῶς παραπέμπει σὲ προσδιορισμὸ αἰτίας, ὁ ὁποῖος κατὰ κανόνα συνοδεύεται ἀπὸ τὴν πρόθεση *di*. Ἡ «ῥοθή» διατύπωση, δηλαδή, θὰ ἦταν *di furor rosseggiando*. Ἀπὸ αὐτῆς, ὥστόσο, ὁ Σολωμός «ἀφαιρεῖ» τὴν πρόθεση — ἴσως γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸν ἀπαιτούμενο ἀριθμὸ συλλαβῶν τοῦ δωδεκασύλλαβου — καὶ δίνει τὸ παραπάνω ἑλλειπτικὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖο ὅμως δυσχεραίνει σημαντικὰ τὴν κατανόηση. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πολίτης, ὅπως σὲ ἀρκετὰ ἄλλα σημεία, «διορθώνει» τὸ νόημα τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου (τὸ ὁποῖο κυριολεκτικὰ γράφει «μάτια ποὺ κοκκινίζουν τὴ μάνιτα») μεταφράζοντας σωστὰ ὡς «μάτια ἀπ' τὴ μάνιτα κοκκινισμένα» (ΑΠ, Β', σ. 39).

Ἐπίσης ἀδόκιμοι εἶναι οἱ τύποι τῶν ρημάτων *spunti* καὶ *tremula* στὰ ἐξῆς χωρία: *Ti saluto or che spunti i rai lucenti* («Sole» 2, 140) καὶ *Aura diva in su i zaffiri / Del mar quieto i vanni tremula* («Veneren», 2, 148). Πράγματι, τὰ ἀντίστοιχα ρήματα *spuntare* («ξεπροβάλλω») καὶ *tremulare* («τρεμοπαίζω»), σύμφωνα μὲ ὅσα σημειώθηκαν πρὶν πάνω, δὲν δέχονται ἄμεσο ἀντικείμενο καὶ δὲν γίνονται μεταβατικά, πολὺ περισσότερο μὲ τὴ σημασία ποὺ τοὺς ἀποδίδει ὁ ποιητὴς στοὺς συγκεκριμένους στίχους. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὁ Σολωμός διέθετε δύο τρόπους γιὰ νὰ δώσει τὰ ἴδια νοήματα μὲ ρηματικούς τύπους: ἢ νὰ χρησιμοποιοῦσε τοὺς περιφραστικούς τύπους τῶν ρημάτων (*fai spuntare*, «κάνεις νὰ ξεπροβάλλει», καὶ *fa tremolare*, «κάνει νὰ τρεμοπαίξει»), ἢ νὰ βρεῖ ἄλλες, νοηματικὰ ἰσοδύναμες λέξεις. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπέρριψε τὴν πρώτη ἐπιλογή, προφανῶς ἐπειδὴ θεώρησε ὅτι οἱ περιφράσεις αὐτὲς δύσκολα θὰ εἶχαν τὴν ἴδια συμπυκνωμένη νοηματικὴ πληρότητα καὶ τὴν ὑφολογικὴ ἀποτελεσματικότητά ποὺ ἔχει ἡ μονολεκτικὴ ἔκφραση. Ἰσως, «ἀναγκασμένος» νὰ

φτιάξει υποχρεωτικές ρίμες, δὲν εἶχε πολλή εὐχέρεια γιὰ νὰ ἐπεξεργασθεῖ περαιτέρω τὶς λέξεις ποὺ οἱ φίλοι του τοῦ ὑποδείκνυαν. Ἡ ὑπόθεση αὐτή, ὅμως, δὲν εὐσταθεῖ ἀπόλυτα γιὰ ρήματα ὅπως αὐτὸ τοῦ ἐπόμενου ἀποσπάσματος: *E i suoi d'ardor più bellico/Contro gli Amalaciti inferocir* («Prima Messa», 4, 5, 89-90), δεδομένου ὅτι οἱ στίχοι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ μὴ αὐτοσχέδιο ποίημα. Ἔτσι, πιθανὴ ἐξήγηση γιὰ τὰ παραπάνω, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλα, «λάθη», ὅπως θὰ φανεῖ μὲ ὅσα θὰ ἀναφέρουμε στὴ συνέχεια, εἶναι τὸ ὅτι ὁ Σολωμὸς ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ Δάντη. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἔργα ποὺ ἔχουν δεχθεῖ γλωσσικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν Φλωρεντῖνὸ ποιητὴ βρίθκουν στὴν κυριολεξία ἀπὸ περίπλοκα σχήματα λόγου καὶ συχνὰ συναντοῦμε σὲ αὐτὰ τὸ τέχνασμα τῆς πρόληψης καὶ τῆς μετάθεσης («anticipatio», «posticipatio»), ὅταν ἀναπαράγουν γλωσσικὲς καὶ ποιητικὲς συνθήκες τοῦ ΙΔ' αἰῶνα. Ὡστόσο, ἀνάμεσα στὴν ποιητικὴ γλώσσα τοῦ Trecento καὶ τὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς τοῦ Σολωμοῦ ὑπάρχει τεράστια ἀπόσταση, τὴν ὁποία ὁ Σολωμὸς ἀδυνατεῖ νὰ καλύψει — ὅπως ἄλλωστε ἀδυνατοῦν καὶ οἱ σύγχρονοὶ του Ἴταλοὶ ποιητὲς ποὺ μένουν ἀναχρονιστικὰ προσηλωμένοι στὸν κλασικισμό, μιμούμενοι τὸν Δάντη ἢ τὸν Πετράρχη. Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὸ χρονικὸ χάσμα, ἡ γλωσσικὴ ἀδυναμία τοῦ Σολωμοῦ εἶναι καὶ ἐγγενής, ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ βιογραφικὴ, δηλαδὴ γλωσσικὴ, ιδιαιτερότητά του. Ἡ ἐπίδραση, λοιπόν, τῆς σολωμικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν κλασικισμό ἐλέγχεται ἐν πολλοῖς ὡς ἀναποτελεσματικὴ, ἐνῶ δὲν εἶναι λίγες οἱ στιγμὲς ποὺ ὁ ἀναγνώστης εἰσπράττει τὴν αἴσθηση τῆς ἀπλῆς μίμησης. Ἡ ἀντιπαράβολὴ τῶν ἐπιμαχῶν λέξεων τῶν παραπάνω παραθεμάτων μὲ χωρία ἀπὸ τὴ *Θεία Κωμωδία* μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ διαφωτιστικὴ. Στὸν δαντικὸ στίχο *Di quello incendio tremolava un lampo* («Paradiso», XXV, 80)⁴⁹, λ.χ., τὸ ρῆμα *tremolava* φανερώνει οὐδέτερη διάθεση, ἐνῶ τὸ ἴδιο ρῆμα (στὴν ἐκδοχὴ τοῦ *tremulare*) ὁ Σολωμὸς τὸ μετατρέπει σὲ μεταβατικόν, ὡς νὰ ἦταν «Τῆς γαλῆνιας θάλασσας τὰ φτερά τρεμοπαίζει [scil. ἡ Ἀφροδίτη]».

Ἐξάλλου, δαντικὲς ἀπηχήσεις ἐπαληθεύονται καὶ σὲ ἄλλο παράδειγμα (*Si che l'albero immane intero tutto/Splende e canta, lontano assai v i b r a n d o / Gli astri del cielo e i fremiti dell'arte*, «L'albero mistico», 8, 223), ὅπου ἐμφανίζεται τὸ ρῆμα *vibrare* μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασιολογικὴ λειτουργία ποὺ ἀπαντᾶται καὶ στὴ *Θεία Κωμωδία*. Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ αὐτὴ τὴ σημασία, σημασία κατ' ἐξοχὴν ποιητικὴ, τὸ συγκεκριμένο ρῆμα ἀπὸ οὐδέτερο γίνεται μεταβατικόν, καὶ ὡς τέτοιο υἱοθετεῖται ἀπὸ τὸν Σολωμό. Παρα-

49. Dante, *Tutte le opere*. Introduzione di Italo Borzi. Commenti a cura di Giovanni Fallani, Nicola Maggi e Silvio Zennaro, [Grandi Tascabili Economici Newton. I Mammot, 11], Roma 1993 (ἀπὸ ὅπου καὶ ὅλα τὰ ἐπόμενα παραθέματα).

θέτουμε τὸν σχετικὸ στίχο τοῦ Δάντη, ὥστε νὰ καταστῇ σαφέστερος ὁ συλλογισμὸς μας: *Si come quando i primi raggi vibra* («Purgatorio», XXVII, 1. Μετ.: «Ὡσάν τὶς πρῶτες σαῖτες ἐκτοξεύει [ὁ ἥλιος]»). Ἀξίζει νὰ διευκρινιστῇ ὅτι τὸ ρῆμα *vibrare* στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα εἶναι ὀνοματοποιητικὸ, καθότι ἀναπαράγει τὸν ἦχο πού κάνει ἕνα αἰχμηρὸ σῶμα κατὰ τὴν ἐκτόξευσή του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν εἶναι μᾶλλον σαφές, καὶ δὲν χρειάζεται περαιτέρω ἐπεξηγήση, ὅτι ἡ σύνδεση τοῦ συγκεκριμένου ρήματος μὲ ἕνα «συγγενές» οὐσιαστικὸ («σαῖτα») ἔχει ἀπόλυτὴ σημασιολογικὴ πληρότητα, τόσο στὴν κανονικὴ ὅσο καὶ στὴν ποιητικὴ γλῶσσα, ἐνῶ μᾶλλον τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ἀποδίδει μὲ τὰ οὐσιαστικά πού τὸ πλαισιώνει ὁ Σολωμός. Ἡ κατὰ λέξιν μετάφραση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου ἐπιβεβαιώνει τοῦ λόγου τὸ ἀληθές: «Ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ [τὸ δέντρο], πολὺ μακριὰ ἐκτοξεύοντας τ' ἄστρα τ' οὐρανοῦ καὶ τὴν πνοὴ τῆς τέχνης».

Ἄλλὰ πὺδ ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ ἐπόμενη περίπτωση. Πράγματι, στοὺς στίχους *Seguiranti i pastori e a te da lato | Alle innocenti in spirer an carole* (II, 10, 96-97), τὸ ρῆμα *inspireran* ἐμφανίζει ἀμφιλεγόμενη σύνταξη, ὥστε οἱ στίχοι αὐτοὶ νὰ ἐπιδέχονται δύο τουλάχιστο τρόπους παράταξης τῶν λέξεων, πού εἶναι καὶ οἱ δύο θεμιτοί. Ἀφ' ἑνὸς *a te da lato inspireran alle innocenti carole* καὶ ἀφ' ἑτέρου *inspireran da lato a te alle innocenti carole*. Ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὴν πρώτη ἐκδοχή, ὅπου τὸ ρῆμα ἐρμηνεύεται ὡς ἐνεργητικὸ («ἐσένα στὸ πλάι θὰ ἐμπνεύσουν στοὺς ἀθώους χορούς»), θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ *a te* ἀποτελεῖ ἕναν πλεονασμὸ συνήθη, πλὴν ὅμως ἄκομψο, τῆς ἰταλικῆς γλώσσας. Ὁ πλεονασμὸς αὐτὸς σχηματίζεται μὲ τὴν πρόταξιν τῆς πρόθεσης *a* στὴν προσωπικὴ ἀντωνυμία, ἡ ὁποία εἶναι σὲ πτώσιν αἰτιατικὴ καὶ ἀποτελεῖ ἄμεσο ἀντικείμενο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ὅμως, δημιουργεῖται ὁ κίνδυνος, τὸ σχῆμα νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἐμπρόθετος προσδιορισμὸς σὲ πτώσιν γενικὴ καὶ νὰ μὴ γίνῃ εὐκόλως ἀντιληπτὸ τὸ νόημα ὅλης τῆς πρόταξης. Εἶναι, λοιπόν, ὑφολογικὰ ἀνυπόστατη ἡ παρουσία τοῦ πλεονασμοῦ στὸν συγκεκριμένον στίχο, ὅπου, σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση, ὑπάρχει μία ἄλλη πρόθεση *di*, ἡ ὁποία δηλώνει «πραγματικὴ», αὐτὴ τὴ φορά, γενικὴ πτώσιν. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μία σημασιολογικὴ ἀνακολουθία πού θὰ μπορούσε εὐκόλως νὰ ἀποφευχθεῖ. Πράγματι, ἡ ἐξάλειψη τῆς πλεονάζουσας πρόθεσης, κατ' ἀρχὴν διόλου θὰ ἐπηρέαζε τὸ μέτρο, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἀποδεικνύεται ἄνισο λόγῳ μιᾶς ἐπιπλέον συλλαβῆς, ἐνῶ, ἀντίθετα, μειώνοντας τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπαναλαμβανόμενων φθόγων, θὰ εἶχε περιοριστῇ καὶ ἡ ὑπερβολὴ τῶν τεχνητῶν παρηχήσεων. Ἐάν, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δεχθοῦμε τὴ δευτέρην ἀπὸ τὶς δύο παραπάνω ἐκδοχάς («θὰ ἐμπνευστοῦν στὸ πλάι σου ἀπὸ τοὺς ἀθώους χορούς»), τότε παρατηροῦμε πῶς τὸ ρῆμα *inspireran*, λόγῳ τῆς σημασίας του, ὑποδηλώνει αὐτοπαθῆ διάθεση, ἐνῶ ἐμφανίζεται ὡς ἐνεργητικὸ. Ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸ συγκεκριμένον σημεῖο τῆς ἀντωνυμίας *si* — ἡ ὁποία θὰ διασαφή-

νιζε ἂν τὸ ρῆμα ἐννοεῖται ὡς αὐτοπαθές—, δὲν ὀφείλεται σὲ παράλειψη τοῦ ἀντιγραφέα, ἀλλὰ σὲ ἀκούσια ἀποσιώπηση τοῦ ποιητῆ. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικό, λοιπόν, νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ δύο ἐπίμαχοι στίχοι στοιχειωθετοὺν ἕναν γρίφο, ὅπως ἄλλωστε καὶ κάποιοι ἄλλοι ἰταλικοὶ στίχοι τοῦ Ἑπτανήσιου. Ἡ ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ δυσκολία ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἐντελῶς ἐλεύθερην ἀπόδοση τοῦ Πολίτη: «καὶ στὸ πλευρό σου θὰ παίζουν τὸ σκοπὸ τους γιὰ τοὺς ἀθῶους χοροὺς» (ΑΠ, 2, σ. 17). Παρόμοιες περιπτώσεις ποὺ ἀφοροῦν ἑλλειπτικά ρήματα εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικές.

II. Ἑλλειπτικά ρήματα

Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορίᾳ συγκαταλέγονται ὁρισμένες περιπτώσεις ἀρχαϊκῶν καὶ ἑλλειπτικῶν ρημάτων, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γλωσσικῆς δυσχρηστίας, ἢ ἴσως ἀπτὰ δείγματα τοῦ ὑπερβάλλοντος κλασικισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς λατινομάθειας τοῦ Σολωμοῦ⁵⁰. Θὰ περιοριστοῦμε στὸν σχολιασμό τῶν πιὸ ἀξιόλογων περιπτώσεων ἑλλειπτικῶν ρημάτων καὶ στὴν ἀπλὴ μνεῖα ἀρχαῖσμων καὶ λατινισμῶν, ὅπως εἶναι, λ.χ., οἱ λέξεις *cube* («La morte», 6, 113), *iube* (ib., 7) καὶ *scribano* («Ἄσμα ἀσμάτων», 6, 118). Οἱ τύποι αὗτοὶ βρίσκονται μόνο στὸν Δάντη⁵¹, ἐνῶ ὁ λατινικὸς τύπος *rangere* («Canova», 5, 141) δὲν φαίνεται νὰ ἀπαντᾷ σὲ κανέναν Ἰταλὸ ποιητῆ⁵². Ἐξάλλου, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἑλλειπτικά ρήματα, αὐτὰ διαθέτουν μόνο συγκεκριμένα πρόσωπα τοῦ ἐνικοῦ ἢ καὶ τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ, ἐνῶ ὁρισμένα ἀποτελοῦσαν κατάλοιπα τῆς ποιητικῆς γλώσσας ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σολωμοῦ.

Συγκεκριμένα, στὸν στίχο *Terribil come esercito che stei* (XI, 14, 102) ὁ ρηματικὸς τύπος εἶναι ἀρχαϊκός. Ἡ μορφολογία του παραπέμπει στὸ ἀ' ἐνικὸ πρόσωπο ἀορίστου χρόνου. Ὡστόσο, λόγῳ τῆς σημασίας του στὸ συγκεκριμένο σημεῖο, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Σολωμὸ σὰν νὰ πρόκειται γιὰ γ' πρόσωπο. Σύμφωνα μὲ τὴ δική μας αἴσθηση τῆς γλώσσας, ὁ ἐνδεδειγμένος τύπος θὰ ἦταν *stie*, στὴν ὑποτακτικὴ, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τὸ κατάλληλο πρόσωπο, ἀλλὰ καὶ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς ἀναφορικῆς πρότασης (τὴν ὁποία εἰσάγει ἡ ἀντωνυμία *che* τοῦ συγκεκριμένου στίχου). Ἐπίσης τὸ ρῆμα *folcere* τοῦ στίχου *Deh, folce-*

50. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ παραπέμπουμε ἐνδεικτικὰ στὸ μελέτημα τοῦ Vincenzo Rotolo, «Ἡ λατινομάθεια τοῦ Σολωμοῦ», Ὁ Ἑρμηνεύτης, ἔτος Β', 7 (1964), 1 κ.ἑξ.

51. Βλ. Dante Alighieri, *La Divina Commedia, Indice delle occorrenze*, 6.π., ἀντίστοιχα λήμματα.

52. *VLLIEI*, σχετικὸ λῆμμα.

t em i intorno di quei fiori (XIV, 1, 104) πολλές φορές έχει μόνο το γ' ἐνικό πρόσωπο του ἐνεστώτα ὀριστικῆς, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ συχνὰ στοὺς Ἰταλοὺς ποιητές, στὸν Torquato Tasso⁵³, λ.χ., ἀλλὰ καὶ τὸν Monti («*lambisce i fiori, li lusinga e folce*», *Bassvilliana*, 10)⁵⁴, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι πιθανὸ νὰ τὸ δανείστηκε ὁ Σολωμός. Συνεπῶς, ὁ σολωμικὸς τύπος *folcetemi* εἶναι σωστὸς ἀπὸ συντακτικὴ ἀποψη (βέβαια, ὁ προσδιορισμὸς μέσου μὲ πρόθεση *di* στὴ φράση *di quei fiori* εἶναι μᾶλλον ἀσυνήθιστος), δὲν εἶναι ὅμως ἐν χρήσει τύπος καὶ ἀποτελεῖ ἀναντιστοιχία σὲ σχέση μετὰ τὴν παράδοση, διότι ἀνήκει στὸ β' πληθυντικὸ πρόσωπο τῆς ἀπλῆς προστακτικῆς. Τέλος, ὁ τύπος *ange* (γ' προσώπου ἐνεστώτα ὀριστικῆς) παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι σπάνιος, ἀπαντᾷ καὶ στὴ σύγχρονη ἰταλικὴ γλῶσσα, λ.χ. στὸν Manzoni⁵⁵. Τὸ ἀπαρέμφατο *angere* στὸν στίχο *Della vita il mortal cuore viene ad angere* («*Canova*», 4, 141), ἀποτελεῖ, λοιπόν, ποιητικὸ εὔρημα τοῦ Σολωμοῦ, ὁ ὁποῖος υἱοθετεῖ ὥστόσο τὴ σωστὴ σημασία τοῦ ρήματος («στενοχωρῶ»). Ἀπεναντίας, ἡ ἀπόδοση τῆς πρότασης ἀπὸ τὸν Πολίτη ὡς «ἔρχεται νὰ γεμίσει μὲ ἀγωνία τὴ θνητὴ καρδιά» (ΑΠ, Β', σ. 46) ἀπογυμνώνει τελείως τὸν σολωμικὸ στίχο ἀπὸ τὸν ἀξιοθαύμαστο λυρισμὸ του.

III. Ἀδόκιμες σημασίες

Στὴν ομάδα αὕτὴ περιλαμβάνονται κάποια ρήματα, τὰ ὁποῖα ἀναποκρίνονται ἐνδεχομένως στὴν ὀρθὴ συντακτικὴ τους λειτουργία, ἀκολουθοῦν ὅμως ἀδόκιμο τρόπο σὲ σχέση μετὰ τὴ σύνθητὴ σημασία τους.

Τὸ ρῆμα *compartir* στὸ χωρίο *L'oscura idea dell'avvenire compare* («*Gerusalemme*», 33, 80) εἶναι κατ' ἐξοχὴν ποιητικὸ καὶ σημαίνει «μοιράζω», «παρὰχωρῶ». Μὲ τὴν ἔννοια αὕτὴ βρίσκεται στὸν Δάντη: *e quanto giusto le tue virtù comparte* («*Inferno*», XIX, 12), ἐνῶ μὲ τὴν ἔννοιά τοῦ «προσφέρω» χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Metastasio στὸν παρα-

53. Παραθέτουμε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ *Gerusalemme Liberata* (8, 7, 1092): *D'Elettra fu padre il grande Atlante / che con gli omeri suoi folce le stelle* (Torquato Tasso, *Opere*. Introduzione di Ferruccio Olivi. A cura di Marta Savini, Roma 1995 [Grandi tascabili Economici Newton. I Mammuto, 35]. Βλ. ἐπίσης Battaglia, λήμμα *folcere*).

54. Ὁλόκληρος ὁ τίτλος τῆς *Bassvilliana* τοῦ Monti εἶναι *In morte di Ugo Bassville seguita in Roma il dì XIV gennaro MDCCXCI, III Cantica* (βλ. Vincenzo Monti, *Liriche e poemi*, Istituto Editoriale Italiano, Milano, χ.χ. [Classici italiani, serie I, vol. XXI]).

55. Devoto-Oli, λήμμα *angere*.

κάτω στίχο τῶν *Canzonette*, πού τόση ἐμπνευση χάρισαν στὸν Σολωμό⁵⁶: *Alimento il fonte, il rio / Al terren più non comparte* («L'Estate», 2, 6). Στὸν σολωμικὸ στίχο ἡ ἴδια λέξη καταλήγει νὰ σημαίνει περίπου «φανερώνω». Ὁ Ἀποκαλύπτει τοῦ μελλομένου τῇ σκοτεινῇ εἰκόναν», μεταφράζει ὁ Πολίτης (ΑΙΙ, Β', σ. 7). Ὡστόσο, ὁ λόγος πού ὁ Σολωμός χρησιμοποιοῖ τὸ συγκεκριμένο ρῆμα, παρερμηνεύοντας τὴ σημασία του, δὲν γίνεται κατανοητός, ἀν ἐξαίρεσουμε τὴ σύμπτωση τῆς ἐπίμαχης λέξης μὲ τὸ οὐσιαστικὸ *carte* τοῦ μεθεπόμενου στίχου. Τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ λέξη ἀπαξ στὰ σολωμικὰ κείμενα, δὲν ἐπιτρέπει συγκρίσεις μὲ ἄλλους στίχους, ὥστε νὰ ἐξαχθεῖ διαφορετικὸ συμπέρασμα.

Ἐξάλλου, σὲ δύο τουλάχιστον παραλλαγές σολωμικῶν σονέτων ἀπαντᾶται τὸ ρῆμα *piovere*, σὲ συσχετισμὸ μὲ λέξεις πού σημαίνουν «φωτιά», ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα: *Piove perpetua fiamma orrida immonda* («Stesso argomento», 5, 132) καὶ *La vampa atroce delle fiamme eterne / Che a Sodoma piovea, perpetua gronda* («Stesso argomento», 3-4, 130). Ὁ συνδυασμὸς τοῦ οὐσιαστικοῦ *vampa*, «λαύρα», μὲ τὸ ρῆμα *piovere*, «βρέχει», ἔχει τὴν ἔννοια τῆς μεταφορᾶς, ἀλλὰ εἶναι ἐν πολλοῖς ἄστοχος. Ὁ παραλληλισμὸς μὲ πρόταση εἰλημμένη ἀπὸ τὸν Manzoni ἔως πείσει γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές. Ὁ Ἰταλὸς λογοτέχνης χρησιμοποιοῖ παρόμοια εἰκόνα στὴν ἀκόλουθη πρόταση, παρμένη ἀπὸ τὸ γνωστὸ μυθιστόρημά του: *La spera del sole pallida pioveva un calore morto e pesante (I promessi sposi, XXVII. Μετ.: «Ὁ χλομὸς δίσκος τοῦ ἡλίου ἔβρεχε [=ἔσταζε] βαριά καὶ ἀψυχη ζέστη»)*⁵⁷. Στὴν πρόταση αὕτῃ ἡ μεταφορὰ εἶναι ἐπιτυχής, ἐπειδὴ ὁ συγγραφέας «παίζει» μὲ τὴ γνωστὴ σημασιολογικὴ λειτουργία τοῦ ρήματος «βρέχει», τὸ ὁποῖο, ὡς ἀπρόσωπο, προϋποθέτει τὴν παρέμβαση κάποιας ἀνάτατης ὀντότητας («ὁ θεὸς βρέχει» ἐξ οὗ καὶ «ὁ ἥλιος βρέχει»). Ὁ Σολωμός, τώρα, στοὺς δύο ἐξεταζόμενους στίχους του, χρησιμοποιοῖ τὸ ρῆμα ἀνορθόδοξα καὶ ἀπὸ σημασιολογικῆς καὶ ἀπὸ γραμματικῆς πλευρᾶς. Ἔτσι, τὸ ρῆμα ἐδῶ ἐμφανίζεται δηλωτικὸ καθοδικῆς κίνησης, ἐνῶ ἡ ἰταλικὴ λέξη *fiamma* («φλόγα»), μὲ τὴν ὁποία τὸ συνδυάζει ὁ Σολωμός, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὑποδηλώνει ἀνοδικὴ κίνηση. Λόγω τῆς θέσης τῆς συγκεκριμένης λέξης στὸν σημασιολογικὸ ἄξονα τῆς ἰταλικῆς γλώσσας, τὸ ρῆμα πού τὴ συνοδεύει ἐδῶ δὲν εὐσταθεῖ ὡς οὐδέτερο, ὅπως τὸ χρησιμοποιοῖ ὁ Σολωμός, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ κάποιο ἀντικείμενο, ὥστε ἡ διά-

56. Pietro Metastasio, *Poesie varie*, scelte a cura e con introduzione di Gianni Gervasoni, Carlo Signorelli Editore, Milano 1931.

57. A'essandro Manzoni, *I promessi sposi*. A cura di Natalino Sapegno e Gorizio Viti, Le Monnier, Firenze 1973, cap. XXVII, σ. 467.

θεσή του να γίνει ενεργητική. Με άλλα λόγια, στα ιταλικά η φλόγα δὲν μπορεί νὰ βρέχει, δηλαδή νὰ χύνεται ἀπὸ μόνη της, χρειάζεται κάποιον ὑποκείμενο πού νὰ τὴ διαχέει. Ἐντελῶς διαφορετικά θὰ ἦταν τὰ πράγματα καὶ ἀπόλυτα θεμιτὴ θὰ ἦταν ἡ διατύπωσή του, ἂν ὁ ποιητὴς χρησιμοποιοῦσε τὸ ἴδιο οὐσιαστικό, στὸν πληθυντικό του ὅμως ἀριθμὸ (*fiamme*). Ἡ προηγούμενη παρατήρηση ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ρῆμα *grondare* (ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ οὐσιαστικό *vampa*) τοῦ δευτέρου ἀποσπάσματος, σχετικὰ μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ μιὰν ἄλλη ἐκδοχὴ τοῦ προηγούμενου (στὴν τοσκανικὴ ποικιλία, τὰ δύο ρήματα εἶναι συνώνυμα)⁵⁸. Εἶναι ὅμως ἐμφανές, ὅτι ὁ ποιητὴς χρησιμοποιοῖ τὰ δύο οὐσιαστικά κατὰ συνεκδοχὴ («pars pro toto»), ἀντὶ δηλαδή του περιεκτικότερου ὅρου *fuoco*, «φωτιά». Εἶναι ἐνδεικτικό, ὅτι ὁ Πολίτης, ἀποδίδοντας στὴν ἑλληνικὴ τὰ δύο αὐτὰ χωρία, ἐπιλέγει λέξεις πού εἶναι πῶς κατὰλληλες καὶ πού ἐπεκτείνουν τὴ σημασία τῶν δύο οὐσιαστικῶν. Ἡ μετάφραση πού δίνει εἶναι ἡ ἐξῆς: «Ἡ ἀνελέτη φλόγα τῆς αἰώνιας πυρκαγιᾶς, πού ἔπεφτε στὰ Σόδομα, χύνεται ἀκατάπαυτα (ΑΠ, Β', Παράρτ., σ. 39) καὶ «Χύνεται φλόγα ἀκατάπαυτα βρώμικη καὶ τρομερὴ» (*ib.*, σ. 40). Ἐπίσης ἀδόκιμη εἶναι ἡ λέξη *dilacca* στὸν στίχο *Un gran golfo di pece lo dilacca* («Stesso argomento», 12, 138). Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτην ἀνάγνωση τοῦ ἐκδότη, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια τὴ διορθώνει σὲ *dilaca* καὶ μεταφράζει ἀναλόγως («ἕνα πέλαγος ἀπὸ πίσσα τονε πλημμυρίζει», ΑΠ, Β', Παράρτ., σ. 362)⁵⁹. Τὸ συνταίριασμα, ὅμως, αὐτοῦ τοῦ ρήματος μὲ ἔμφυχο ἀντικείμενο ξενίζει κάπως τὸν ἐπαρκὴ ἀναγνώστη, ἐπεὶδὴ εἶναι ἀδόκιμο, ἀκόμη καὶ ὡς «dicentia vatum». Ἄς συγκριθεῖ ὁ ἐνδεκασύλλαβος αὐτὸς μὲ τὸν στίχο, λ.χ. τοῦ Ariosto, ὅπου τὸ ρῆμα συντάσσεται «κανονικά», δηλαδή μὲ ἄψυχο ἀντικείμενο: *Ondeggiò il sangue per la campagna e corse / Come un gran fiume e dilagò le strade* (*Orlando Furioso*, XVI)⁶⁰. Τέλος, στὸ χωρίο *E tu quel grande imiterai che se e co / nell'ultima vallea penna leggiano* («Squarci», 49-50, 155), συναντοῦμε ἕνα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο (τὸν προσδιορισμὸ *secum*, ital. *seco*) τῆς λατινικῆς, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Μεσαίωνα πέρασε στὴ δημώδη ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ στὴ συνέχεια στὸν Δάντη, ἀπὸ ὅπου τὸ δανεῖζεται ὁ Σολωμός⁶¹. Ὡστόσο,

58. Devoto-Oli, λήμμα *grondare*.

59. Βλ. σχετικὴ σημείωση (ΑΠ, Β', σ. 311). Ὁ Πολίτης ἴσως παρασύρθηκε ἀπὸ τὸ ρῆμα τῆς μέσης διάθεσης *dilaccarsi*, (= «κατασπαράσσομαι») (Dante, «Inferno», XVIII, 30: *Dicendo: Or vedi, com'io mi dilacco!*. πρβλ. *Tutte le opere*, ὅ.π., σ. 131).

60. Ludovico Ariosto, *Orlando Furioso*, con introduzione e commento di Piero Nardi, Edizioni Scolastiche Mondadori, Milano 1947, σσ. 81-82.

61. Παρατηρεῖ σχετικὰ ὁ Σολωμός («Διάλογος», ΑΠ, Β', σ. 20): «Ἐκεῖνο τὸ *con meco* τοῦ Δάντη, ὅπου οἱ Ἴταλοι τὸ βρῶσκουν σωστότατο, δὲν ἡμπορεῖ νὰ προέρχεται παρὰ

ὁ συνδυασμός τοῦ σπάνιου ρήματος *pennelleggiare* μὲ τὸν προσδιορισμὸ αὐτὸν εἶναι ἀδόκιμος καὶ μπορεῖ μᾶλλον νὰ θεωρηθεῖ σολωμικὸ εὑρημα. Δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφὲς τὸ νόημα ποὺ ἐπιδιώκει ὁ ποιητὴς μὲ αὐτὴ τὴν πρόταση, ἀφοῦ καὶ ὁ Πολίτης μεταφράζει ἐντελῶς «ad sensum» («Κι ἐσὺ θὰ κάμης ὅ,τι καὶ κείνος ὁ μεγάλος, ποὺ μὲς στὴν ὕστατη κοιλίδα ζωγραφίζοντας», ΑΠ, Β, Παράρτ., σ. 54).

IV. Ἑλληνισμοὶ

Ἀναφέρονται ἐδῶ δύο παραδείγματα ρημάτων μὲ κάποιες ἀσυνέπειες στὴ διάθεση καὶ τὸν προσδιορισμὸ, τὰ ὁποῖα ὅμως σχολιάζονται χωριστὰ ἀπὸ τὰ ρήματα τῆς ἀντίστοιχης ομάδας, γιὰ νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ χρῆση τους κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν ἐλληνική.

Ἔτσι, στὸ δίστιχο *Ti raggerà, pensando alle vezze [...] / Faville lucidissime amorose* («Per Nozze», 5, 95), ἡ ἐξεταζόμενη πρόταση κατασκευάζεται ἀπὸ τὸν Σολωμὸ ἐλλειπτικά. Τὸ ποιητικὸ ρῆμα *raggiare* («ἐκπέμπω ἀκτῖνες», «φωτίζω») εἶναι δίπτωτο. Γιὰ νὰ ἔχει, λοιπόν, συντακτικὴ πληρότητα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνοδεύεται ἀπὸ δύο ἀντικείμενα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἄμεσο, τοῦ προσώπου, τίθεται στὴν αἰτιατική, ἐνῶ τὸ ἔμμεσο, τοῦ πράγματος, δηλώνεται μὲ ἐμπρόθετο προσδιορισμὸ τῆς αἰτίας. Συνεπῶς, ἡ ἐνδεδειγμένη σύνταξη θὰ ἦταν *ti raggerà di faville*. Ὅπως διαπιστώνει κανεὶς ἀπὸ τὸ κείμενό του, ὁ Σολωμὸς ἀποσιωπᾷ τὴν πρόθεση *di* καὶ θέτει καὶ τὰ δύο ἀντικείμενα στὴν αἰτιατική, γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸν σωστὸ ἀριθμὸ (ἐνδεκα) συλλαβῶν τοῦ στίχου, ἀλλὰ μὲ λάθος ἰταλικὴ σύνταξη. Παρόμοιες ἐλλειπτικὲς συντάξεις ἀπαντῶνται, βεβαίως, καὶ στοὺς Ἰταλοὺς ποιητές, λ.χ. στὸν Δάντη (*Si raggerà dintorno cotal vesta*, «Paradiso», XIV, 39), συνήθως ὅμως πρόκειται γιὰ διαφορετικὲς περιπτώσεις (ἔτσι, στοὺς παραπάνω δαντικούς στίχους τὸ ρῆμα εἶναι αὐτοπαθὲς καὶ ὄχι ἐνεργητικό). Αὐτὴ ἡ «ἀσυνέπεια» πρὸς τὴν ποιητικὴ παράδοση, καθὼς ἐπίσης ἡ διαφορὰ ποὺ προαναφέρθηκε μεταξὺ τοῦ σολωμικοῦ καὶ τοῦ δαντικοῦ στίχου, ἀποδυναμώνει τὴν ὑπόθεση νὰ «δανείστηκε» ὁ Σολωμὸς τὴν πρόταση ἀπὸ τὴν ποιητικὴ γλῶσσα. Ἐπιπλέον, τὸ γεγονός ὅτι στὸν Δάντη ἡ λέξη αὐτὴ ἀπαντᾶται ἅπαξ, καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ δύσκολο τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι Ἕλληνας ποιητὴς νὰ τὴν ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὸ δαντικὸ ἰδίωμα. Εἶναι πιθανὸ ὁ Σολωμὸς

ἀπὸ τὸν κοινὸ λαὸ, γιὰ τὸ συγγραφέα ἀπ' ἐαυτοῦ του δὲν τολμαίει νὰ τὸ κάμῃ (πρβλ. Στ. Γεωργαλᾶ-Πριοβόλου, «Εὐρώπη - Δάντης - Σολωμός: Ἐπικαιρότητες καὶ συναρτήσεις στὸ Διάλογο καὶ τὴ γλῶσσα», Ὁμιλέα, τεύχ. 42 (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1998), σσ. 18-24).

νά συνθέτει ἐδῶ τὸν στίχο του κατ' ἀναλογία πρὸς τὸ ἐλληνικὸ συντακτικόν, σὺν νὰ ἦταν, δηλαδή, «θὰ σὲ γεμίσει σπίθες», ἐνῷ ἡ σωστὴ ἰταλικὴ διατύπωση εἶναι «μὲ σπίθες».

Ἡ ἀνάλογη περίπτωσις μεταφορᾶς ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν στὴν ἰταλικὴ ἔχουμε στὸν στίχο *E appena quelle foglie a baciarsi* («Castità», 9, 110) ὅπου δὲν ἐξηγεῖται διαφορετικὰ ἢ παρουσία τῆς ἐμβόλιμης πρόθεσις *a* σὲ μία κατασκευὴ ποὺ συνήθως δὲν ἐπιδέχεται προθετικὸ προσδιορισμὸ. Μάλιστα, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν πρόθεσις *di*, ἡ παρεμβολὴ αὐτὴ θὰ ἦταν περισσότερο θεμιτὴ, διότι θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ γαλλισμός, καὶ αὐτὸ θὰ συμφωνοῦσε μὲ μιὰν ὀρισμένη τάση τῆς ἰταλικῆς γλώσσας κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ γαλλικὴ. Ἡ ἐπιλογή, λοιπόν, τοῦ Σολωμοῦ ἐξηγεῖται ἴσως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ συγχεκριμένη πρόθεσις εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ συνταχθοῦν ὑποτακτικὰ δύο ῥήματα ποὺ στηρίζουν μιὰ κύρια μιὰ δευτερεύουσα πρότασις ἀντίστοιχα (ἐλλ.: νὰ + ὑποτακτικὴ). Ὡς τέτοιες, προφανῶς, ἐκλαμβάνει ὁ Σολωμὸς τὶς προτάσεις *osa* καὶ *baciarsi*, παραβλέποντας ὅμως τὸ ὅτι στὰ ἰταλικά, προκειμένου γιὰ αὐτοπροσωπία, δὲν τίθεται λόγος ὑπόταξης καὶ συνεπῶς δὲν χρειάζεται νὰ παρεμβληθεῖ πρόθεσις. Μὲ ἄλλα λόγια, φαίνεται ὅτι ὁ Σολωμὸς φτιάχνει τὴν ἔκφρασι αὐτὴ μεταφράζοντας τὴν ἐλληνικὴ διατύπωση «τολμᾷ νὰ φιλήσει» (πρβλ. τὴ μετάφρασι τοῦ Πολίτη: «καὶ μόλις ποὺ τολμᾷ τὰ φύλλα νὰ φιλήσει», ΑΠ, Β, Παράρτ., σ. 26). Βρισκόμαστε, λοιπόν, μᾶλλον μπροστὰ σὲ δύο περιπτώσεις μεταφορᾶς ἐνὸς συντακτικοῦ φαινομένου ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν στὴν ἰταλική.

Δείγματα ἐπηρεασμοῦ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσα, ἀνάλογα μὲ αὐτὰ ποὺ σχολιάστηκαν παραπάνω — ἄλλα περισσότερο καὶ ἄλλα λιγότερο χειροποιαστά — ἀνιχνεύονται σὲ αὐτὰ τὰ σολωμικὰ κείμενα μὲ σχετικὴ συχνότητα. Γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο θὰ ἄξιζε νὰ ἐρευνηθοῦν συστηματικὰ, ὥστε νὰ ἐντοπιστοῦν μὲ ἀκρίβεια τὰ σημεῖα ἐπαφῆς ἢ — ἀνάλογα — τριβῆς μεταξὺ τῶν δύο γλωσσικῶν δργάνων στὴ σολωμικὴ ἔκφρασι (αὐτὴ τὴν ἔκφρασι ποὺ ὁ Ζήσιμος Λορεντζᾶτος χαρακτήρισε εὐγλωττα ὡς «γλῶσσα μειχτή, καθαρὰ δικό του ἐπινόημα»)⁶². Βέβαια, φαίνεται ὅτι ὁ Σολωμὸς ἦταν δίγλωσσος ἀπὸ πολὺ μικρὴ ἡλικία καί, σύμφωνα μὲ μιὰ καθιερωμένη πλέον θέση, τὰ ἐλληνικὰ του — πρὶν ἀκόμη φύγει, δεκάχρονο παιδί, γιὰ τὴν Κρεμόνα — ἦταν κάπως πενιχρὰ ἕως ἀνύπαρκτα. Ὡστόσο, χωρὶς νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ ἰσχυριστοῦμε μὲ βεβαιότητα, ἡ αἰσθησή μας εἶναι ὅτι ἡ μητρικὴ του γλῶσσα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἦταν τὸ ἰδίωμα ποὺ πρωτάκουσε στὴ γενέτειρά του, ἀπὸ τὴ μητέρα του

62. Ζ. Λορεντζᾶτος, «Σολωμὸς (Δοκίμιο Ι. Τὸ ἐκφράζεσθαι)», δ.π., σ. 105.

και από το παιδικό του περίγυρο⁶³. Και τοῦτο φαίνεται φυσικό, ἂν σκεφθεῖ κανεῖς ὅτι ἡ ἑλληνική ἀποτελοῦσε ἤδη μία ζωντανή πραγματικότητα, παρ' ὅλο πού δὲν εἶχε κωδικοποιηθεῖ λογοτεχνικά. Αὐτὰ τὰ ἑλληνικά τῆς Ζακύνθου, ἔστω ἰδιωματικά καὶ ἀνάμικτα μὲ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλες γλώσσες, ἐντυπώθηκαν στὴ μνήμη τοῦ ποιητῆ καὶ συνυπῆρχαν σὲ λαμβάνουσα μορφή μὲ τὰ ἰταλικά στὸ ὑποσυνείδητό του⁶⁴. Ἔτσι, δημιουργήθηκε μία ἰδιότυπη κατάσταση διγλωσσίας ὅπου ἡ ἐπίδραση τῆς ἐκάστοτε γλώσσας πάνω στὴν ἄλλη —περισσότερο τῆς ἰταλικῆς πάνω στὴν ἑλληνική⁶⁵— μὲ τὶς χαρακτηριστικὲς ἀναπάντεχες παρεμβολές («code switching»), ἦταν συνηθισμένη καὶ μεταφερόταν ἀπὸ τὸν προφορικό στὸ γραπτό τοῦ λόγου⁶⁶.

ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ

Στὴν ομάδα αὐτὴν ἀνήκει ἓνα πλῆθος ἀπὸ λέξεις, οἱ ὁποῖες ἀπαντοῦν στὸ ἰταλικὸ λεξιλόγιο, ὅμως χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν ποιητῆ μὲ καταχρηστικό —ἀπὸ σημασιολογικὴ ἄποψη— τρόπο. Ἀποτελοῦν ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις τῆς «abusio», στὴν ὁποία ὁ Σολωμὸς καταφεύγει εἴτε ἀπὸ ποιητικὴ ἀνωριμότητα καὶ ἀπειρία, ἢ ὥστε ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἄλλον τρόπο νὰ ὑπερκεράσει τὴ δική του «inopia linguae» στὴν ἰταλική⁶⁷. Ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα, ἀπομονώσαμε τὰ ἐπόμενα δύο.

63. Ἀντίθετη ἀποψη ἔχει, λ.χ., ἡ Κατερίνα Τικτοπούλου («Παρατηρήσεις στὴ διγλωσσία τοῦ Σολωμοῦ: ἀνάμεσα στὰ ἰταλικά καὶ τὰ ἑλληνικά», *Ἐκδοτικά καὶ ἐρμηνευτικά ζητήματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Πρακτικά Ζ' ἐπιστημονικῆς συνάντησης. Μνήμη Ἑλένης Τσαντιάνογλου*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας ΜΝΕΣ, Θεσσαλονίκη, 25-27 Ἀπριλίου 1996, (Ἐπιμέλεια Χ.Λ. Καράογλου), Θεσσαλονίκη 1998 σσ. 207-229).

64. Ὁ Λορεντζάτος περιγράφει χαρακτηριστικά αὐτὸν τὸν γλωσσικὸ διχασμό: «Ὁ Σολωμὸς δὲν ὑπόταξε ποτὲ καλὰ τὸ ἐκφραστικὸ ὄργανό του. Ταλαιπωρήθηκε πάντα (μὲ μὴ παράξενη δόξα, εἶναι ἀλήθεια) μέσα σὲ ἓνα γλωσσικὸ τρίγωνο: τὰ ἑλληνικά, τὰ ἰταλικά, τὰ ἑλληνοἰταλικά» («Σολωμὸς (Δοκίμιο I. Τὸ ἐκφράζεσθαι)», *δ.π.*, σ. 109).

65. Γιὰ τοὺς ἰταλισμούς πού υπάρχουν στὸ ἑλληνόγλωσσο ἔργο τοῦ Σολωμοῦ βλ. τὴ μελέτὴ τῆς Ἀφροδίτης Ἀθανασοπούλου, «Φαινόμενα γλωσσικῆς διαπλοκῆς στὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ», *Μαντατοφόρος*, τεύχ. 41, I, 1996, σσ. 5-49.

66. Γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς διγλωσσίας γενικά βλ. Ch. A. Ferguson, «Diglossia», στὸν συλλογικὸ τόμο *Language and Social Context*, by P.P. Giglioli, Penguin, Hammonds-worth 1972, σσ. 232-251, (συγκριμμένα σσ. 241-242 («code switching»)).

67. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ γιὰ τὰ Ἰταλικά τοῦ τὴν ἐξῆς παρατήρηση πού διατυπώθηκε ἀπὸ τὴν Α. Ἀθανασοπούλου γιὰ τὸ ἑλληνογλωσσὸ ἔργο του: «Ξεφεύγουν κάποτε ἀπὸ τὸν ποιητῆ ἐκείνες οἱ λεπτὲς ἀποχρώσεις τῆς γλώσσας, μὲ συνέπεια νὰ ἀδυνατεῖ νὰ ἐπιλέξει ἀνάμεσα στὰ συνώνυμα ἢ συναρῇ αὐτὸ πού ταιριάζει ἀκριβῶς στὴν περίσταση» («Φαινόμενα γλωσσικῆς διαπλοκῆς», *δ.π.*, σ. 30). Προξενεῖ ἐντύπωση, λοιπόν, ὁ ἰσχυρι-

Στο πρώτο παράδειγμα (*Che le c a m p a g n e a l m i s t i c ' o r t o a l l i e t a*, («XVI», 4, 105), ο στίχος στην κυριολεξία σημαίνει: «πού εύφραίνει τις έξοχες μέσ στο μυστικό περιβόλι». Είναι φανερό ότι το ουσιαστικό *campagne* με την έννοια αυτή δεν εύσταθεῖ δεδομένου ότι ἀποτελεῖ «υπεράνωμο» σὲ σχέση με το ουσιαστικό «περιβόλι», τὸ ὁποῖο φανερώνει πιδ συγκεκριμένη σημασία. Καὶ ἐδῶ εἶναι θεμιτὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Σολωμὸς χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη κατὰ συνεκδοχὴ («a maiore ad minus»), ἀφοῦ ἔχουμε οὐσιαστικὸ πού δυνητικὰ ἐμπεριέχει ἄλλα πιθανὰ οὐσιαστικά τῆς ἴδιας σημασιολογικῆς οἰκονόμειας (ὅπως εἶναι ἐπίσης «χλωρίδα», «πρασινάδα», κτλ.). Εὐστοχα ὁ Πολίτης, ὑπερβαίνοντας τὴν περιορισμένη σημασία τοῦ σολωμικοῦ ὄρου, μεταφράζει: «πού εύφραίνει τὴ φύση μέσ στο μυστικό περιβόλι» (ΑΠ, Β', Παράρτ. σ. 22). Ἐξάλλου, στὸ δεύτερο παράδειγμα πού ἐπιλέξαμε (*Chi raccoglie gesmino e chi filliride*, «Stesso argomento», 7, 109), ἡ λέξη *filliride* εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστη στὸ ἱταλικὸ λεξιλόγιο καὶ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὸν βοτανικὸ ὄρο *phyllirea*⁶⁸, τοῦ ὁποῖου ὁ ποιητὴς παραποιεῖ τὴν κατάληξη, προσθέτοντας τὴν ἑλληνικὴ λέξη «Ἴριδα». Πρόκειται συνεπῶς γιὰ ἐπιτυχημένο νεολογισμὸ τοῦ Σολωμοῦ, πρὸς ἀπόδειξη τοῦ ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ ἀτελὴς γνώση μιᾶς γλώσσας μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ ὠραῖες ποιητικὲς εἰκόνες.

ΕΠΙΘΕΤΑ

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν κυρίως κάποια δυσνόητα ἐπίθετα, πού ὁ Σολωμὸς δανείζεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ γλώσσα καὶ τὰ ὁποῖα ἔπειτα ἐξιταλίζει, παρεμβαίνοντας στὴ μορφολογία τους. Ὡστόσο, τέτοιοι λατινισμοὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν καθαρὰ σολωμικῆς ἐπινόησης, διότι δὲν εὐρίσκονται στὰ ἱταλικά λεξικά, οὔτε καὶ στὰ εἰδικὰ γλωσσάρια.

Εἰδικότερα, τὸ ἐπίθετο *assimile*, τὸ ὁποῖο συναντοῦμε στὸ δίστιχο *Vedi portento mai che a quello a s s i m i l e / Di tue parole?* («Prima Messa», 1, 7, 89), εἶναι ἱταλικὸ «calco» τοῦ λατινικοῦ ἐπιθέτου *similis*, στὸ ὁποῖο ὁ ποιητὴς προσθέτει τὸ πρόθεμα *ad-*. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἕνας πλεονασμὸς, ἀφοῦ ἡ πρόθεση *di*, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ, καλύπτει τὴν ἴδια συντακτικὴ λειτουργία. Ἡ σωστὴ διατύπωση εἶναι *simile alle tue*. Ὁ Πολίτης παραφράζει ὡς ἑξῆς: «Παρόμοιο μὲ τῶν λόγων σου» (ΑΠ, Β', Παράρτ., σ. 12). Ἐπίσης τὸ ἐπίθετο *infinibile*, στὸν στίχο *Bestemmiando le pene alle i n f i n i b i l i*

σμός της Κ. Τυκτοπούλου, ὅτι ἡ «αὐξημένη δυσχέρεια [τοῦ Σολωμοῦ] ὡς πρὸς τὴ σημασιολογικῶς ὀρθὴ ἐπιλογὴ λέξεων (...) δὲν πιστοποιεῖται στὴ χρῆση τῆς ἱταλικῆς» («Παρατηρήσεις γιὰ τὴ διγλωσσία τοῦ Σολωμοῦ», ὁ.π., σ. 216).

68. *VLIET*, λήμμα *fillirea*.

(«Inferno», 130, 6), δὲν ἀπαντᾷ σὲ κανένα λεξικὸ τῆς ἰταλικῆς γλώσσας. Κατὰ τὰ φαινόμενα, ὁ ποιητής, προκειμένου νὰ δώσει τὴν ἔννοια «ἀτελείωτος», πρόσθεσε τὸ στερητικὸ *in-* στὸ ἐπίθετο *finibile*, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅπως ἴσως πίστευε ὁ Σολωμός, «τελειωμένος», ἀλλὰ «τελειοποιήσιμος». Ἡ ἐλεύθερη μετάφραση τοῦ Πολίτη ἐπιβεβαιώνει τὴ δική μας ἐρμηνεία: «καὶ βλαστημοῦνε τὰ μεγάλα βάσανα τ' ἀτέλειωτα» (ΑΠ, Β', Παράρτ., σ. 39). Τέλος, τὰ ἐπίθετα τοῦ χωρίου *ciascun altro intelletto è posteriore* / *E chiamerei senza esitare anguigeno* («Dante», 144, 4-5) εἶναι λατινικά, ἐμπνευσμένα προφανῶς ἀπὸ τοὺς Λατίνους ποιητές, λ.χ. τὸν Ὁβίδιο⁶⁹. Μᾶλλον ἀμφίβολο εἶναι τὸ ὑφολογικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ τὸν Σολωμὸ σὲ αὐτὸ τὸ «Ἐγκώμιο τοῦ Δάντη».

ΑΣΥΝΤΑΞΙΕΣ

Ἔνα πρῶτο παράδειγμα προβληματικῆς σύνταξης παρατηροῦμε στὸν στίχο: *Verso del rilucente azzurro culmine* («Aurora», 13, 109). Τὸ ἐπίρρημα *verso* ἀκολουθεῖ κατὰ κανόνα ἡ αἰτιατικὴ τοῦ ἀμέσου ἀντικειμένου, ἐνῶ ὅταν τὸ ἀντικείμενο ποὺ προσδιορίζεται εἶναι προσωπικὴ ἀντωνυμία, ὅπως στὴν περίπτωσιν αὐτή, ἡ παρεμβολὴ τῆς πρότασης *di* ἐπιβάλλεται. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ σχῆμα ποὺ ἐμφανίζει ὁ στίχος τοῦ Σολωμοῦ ἀντιβαίνει τὸν συντακτικὸ κανόνα ποὺ προαναφέρθηκε: Πιὸ περίπλοκη εἶναι ἡ ἀσυνταξία στὴ στροφή: *Ella comincia: «Nel terrestre fango / (...) allora ch'io guardo, un'orma / Mi lascia all'anima (...)»* («Per monaca», 145, 8-11. Μετ.: «στὴν ἐπίγεια λάσπη, σὰν κοιτάζω, κάποιον ἀγκάθι μοῦ ἀφήνει», ΑΠ, Β, Παράρτ., σ. 48). Ἐδῶ παρατηρεῖται κατ' ἀρχὴν ἡ ξαφνικὴ ἀλλαγὴ ὑποκειμένου, ἐνῶ χρησιμοποιεῖται καὶ ῥῆμα διαφορετικῆς διάθεσης. Γιὰ νὰ ἔχει συντακτικὴ πληρότητα ἡ φράση, θὰ ἔπρεπε τὸ ῥῆμα *lascia* νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἄλλο, οὐδέτερης διάθεσης (λ.χ. *resta*), ὥστε νὰ ἔχουμε τὴν περισσότερη «φυσιολογικὴ» πρόταση: «ἓνα ἀγκάθι μοῦ μένει». Ἀς συγκριθεῖ τὸ παράπανω ἀπόσπασμα μὲ *terzina* τοῦ Mazza, ἡ ὁποία προφανῶς ἐνέπνευσε τοὺς στίχους τοῦ Σολωμοῦ: *E seguio: questa valle e questo fango / Tanto all'anima son gravi e lascian orma / Terribil tanto ch'io ne tremo e piango*⁷⁰. Αὐτὸ τὸ τρίστιχο δὲν παρουσιάζει ἀνακολουθία ὑποκειμένου ἀνάμεσα στὴν κύρια πρόταση καὶ τίς δύο κατηγορηματικὲς προτάσεις, ἀνακολουθία ἡ ὁποία

69. Στ. Κουμανούδη, *Λεξικὸν λατινοελληνικόν*, λῆμμα *anguigenus*.

70. Ὁ Πολίτης (ΑΠ, Β', σ. 312) ἀναδημοσιεύει τὸ σχετικὸ σονέτο τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὴν Πάρεμα Angelo Mazza (1741-1817), ὅπως τὸ εἶχε ἀντιγράψει ὁ Σολωμός στὸ τετράδιό του (βλ. καὶ ἐδῶ πιὸ πάνω, σμ. 42).

παρατηρείται στους σολωμικούς στίχους και πού έχει ως συνέπεια τη νοηματική τους ασάφεια. Τέλος, η άσυνταξία που παρατηρείται στο δίστιχο *Seguiranti ogni agnello ed ogni agnella / T u t t e q u a n t e belando i n n a m o r a t e* («III», 96, 5-6) αποτελεί κατάφορη παράβαση τοῦ κανόνα, σύμφωνα με τὸν ὁποῖο, ὅπου συνυπάρχουν διαφορετικά γένη, τὸ ἀρσενικὸ ὑπερισχύει. Πράγματι, οἱ ἐπίμαχες ἀντωνυμίες παρουσιάζουν θηλυκὲς καταλήξεις, παρὰ τὸ ὅτι ἀναφέρονται σὲ οὐσιαστικά διαφορετικοῦ (ἀρσενικοῦ καὶ θηλυκοῦ) γένους. Τὸ οὐσιαστικό, μετὰ τὸ ὁποῖο συνδέει ὁ ποιητὴς τὶς δύο ἀντωνυμίες, βρίσκεται τέσσερις ἀράδες πρὶν πάνω, σὲ μεγάλη δηλαδὴ ἀπόσταση, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει ἄμεση νοηματικὴ ἀκολουθία. Ὡστόσο, μετὰ αὐτὴ τὴ χαρακτηριστικὴ περίπτωσιν ἑλξης, ὁ Σολωμὸς ἐπιτυγχάνει τὸ ἐπιδιωκόμενον συνταίριασμα τῆς ρίμας καὶ στοὺς τέσσερις στίχους τῆς *quartina* του.

Ἡ τακτικὴ ἐπαναφορὰ ἀσυνταξίων τοῦ ἴδιου τύπου, ἡ ἐπανάληψιν παρόμοιων χρηστικῶν σφαλμάτων σὲ διαφορετικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπερμετρικὴ χρῆσιν λεκτικῶν τεχνασμάτων καὶ ἡ συσσώρευση τεχνικῶν συμβάσεων —ὅπως ἀκατανόητοι πλεονασμοί—, συνιστοῦν βασικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπόθεσιν ποὺ τέθηκε στὴ βάση αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ὁ ἐνδεικτικὸς σχολιασμὸς τῶν περιπτώσεων, πιστεύουμε ὅτι ὑπογράμμισε ὀρισμένες ἀδυναμίες καὶ ἀστοχίες στὸν χειρισμὸ τῆς ἰταλικῆς γλώσσας ἐκ μέρους τοῦ Σολωμοῦ.

Στὸ ἰταλόγλωσσο, ὅπως καὶ στὸ ἐλληνόγλωσσο ἔργο του, συναντοῦμε ἓναν Σολωμὸ ποὺ πασχίζει νὰ διαπλάσει ἓνα γλωσσικὸ ὄργανο ἄλλοτε ἰταλικὸ καὶ ἄλλοτε ἐλληνικὸ, καὶ ποὺ βρίσκεται σὲ διαρκὴ διάλογο μετὰ αὐτὴ τὴν ἀκατάπαυτα ἀναβλύζουσα ἀπὸ μέσα του ποιητικὴ τέχνη, τὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ δαμάσει. Οἱ ἐκφραστικὲς δυσκολίες τοῦ πολλαπλασιάζονται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νὰ χρησιμοποιοῦσιν σὲ ὅλο του τὸ εὖρος ἓνα τεράστιο, λαμπρὸ καὶ ἐκλεπτισμένο ποιητικὸ ἐργαεῖο, τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα. Οἱ ἀξιοθαύμαστες γνώσεις του τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης, καθὼς ἐπίσης ἡ βαθιὰ γνώση του τῆς γλώσσας τοῦ Δάντη, μέσα ἀπὸ τριβὴ μετὰ τὴν ποίησιν τοῦ Monti καὶ ἄλλων μιμητῶν τοῦ *sommo poeta*, συνετέλεσαν, ὅπως ἔδειξαν οἱ μελετητές⁷¹, στὴ διαμόρφωσιν τοῦ ἐκφραστικοῦ αἰσθητηρίου του, καθόρισαν ὅμως τὴν ἐξέλιξιν του πρὸς μιὰ γλῶσσα ἀρχαϊζουσα καὶ ἐν πολλοῖς ἀπαρχαιωμένη. Εἶναι θεμιτὸ νὰ εἰκάσουμε ὅτι, ἂν ὁ Σολωμὸς εἶχε δώσει μεγαλύτερο βάρος στὶς σύγχρονες τάσεις τοῦ ἰταλικοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος καὶ εἶχε συντονιστεῖ περισσότερο μετὰ τὸ δίδαγμα τοῦ Manzoni, θὰ εἶχε ἴσως προσέξει ὅτι, παρὰ τὸν παραδοσιακὸ συντηρητισμὸ τῆς, ἡ ἰταλικὴ γλῶσσα εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκσυγχρο-

71. Βλέπε ἐδῶ, σημ. 40.

νίζεται. 'Ο έκσυγχρονισμός αυτός, όπως είναι γνωστό, άφοροῦσε άκόμη και την ποιητική γλώσσα, ένω ό κλασικισμός του Monti είχε πλέον παρέλθει⁷². Τελικά, ὅπως δέν είναι άβάσιμη ή εκτίμηση ότι, άν ό Σολωμός είχε ακολουθήσει τόν δρόμο τής «λαϊκής» γλώσσας, μακριά από τόν άρκαδισμό, θά είχε ὅπως μπορέσει νά χειρίζεται πιό τέλεια τή γλώσσα και νά παραγάγει σαφώς πιό αξιόλογη Ιταλόγλωσση ποίηση. Οί άριστες γλωσσικές του γνώσεις, μαζί με τά τεράστια, πλην όμως άτίθασα, πνευματικά αποθέματά του, πιθανώς θά άναδείκνυαν έναν μεγάλο ποιητή και στην Ιταλική γλώσσα. 'Η επιστροφή του, όμως, στη Ζάκυνθο (1818) και ή έπιρροή που άσκησε επάνω του ό Σπυρίδων Τρικούπης⁷³, τόν όδήγησαν στό νά εκφραστεί με αυτή που ό ὕδιος αίσθανόταν ως τήν πραγματική του γλώσσα, δίνοντας τά έλληνικά άριστουργήματα που σήμερα όλοι θαυμάζουμε. Έν κατακλείδι, όποια και νά είναι τά πορίσματα τής έρευνας αυτής πάνω στο Ιταλόγλωσσο έργο του, εκείνο που βαρύνει στην εκτίμηση του ποιητή Σολωμού, είναι δίχως άλλο ή δραματική του προσπάθεια νά δώσει μιá ποιητική κατάθεση στα έλληνικά και νά καλλιεργήσει «μεγαλόψυχα γλώσσαν πνιγμένην εις τό σκότος τής άμάθειας και τής δουλείας»⁷⁴.

72. Για τήν άποψη αυτή βλ., μεταξύ άλλων, Alfredo Schiaffini, *Due momenti della crisi linguistica italiana*, Laterza, Bari 1950, σσ. 459-470.

73. Περιγράφοντας τήν επίσκεψη του Τρικούπη στη Ζάκυνθο και τή συνάντησή του με τόν Σολωμό, κατά τήν όποία ό ποιητής άπήγγειλε ένα ποίημά του στα Ιταλικά, ό Πολυλάς άναφέρει ότι «ό Τρικούπης του έπαράτηρησε ότι προορισμός του ήταν, ὅχι νά λάβη μιάν λαμπρή θέση εις τόν Ιταλικόν Παρνασσό, αλλά νά έβγη θεμελιωτής νέας φιολογίας εις τήν Έλλάδα» (ΑΠ, Α', σσ. 18-19).

74. 'Ετσι ό Πολυλάς (ΑΠ, Α', σ. 14).

RIASSUNTO

Domenica Minniti Gónias, «Osservazioni sulla lingua delle poesie italiane di Solomòs».

Il presente articolo costituisce una rielaborazione dell'intervento al Congresso internazionale *Dionisios Solomòs (1798-1854) a duecento anni dalla nascita* (Atene, Università «Kapodistrias», 28-30 ottobre 1998). Il poeta greco Dionisio Solomòs nacque a Zante, l'isola che fu anche la patria di Ugo Foscolo, ma trascorse la sua adolescenza in Italia (a Cremona e a Pavia) dove, come era in uso presso l'aristocrazia dell'Eptaneso, compì gli studi universitari. Dopo aver scritto numerosi componimenti giovanili in italiano, abbandonò questa lingua per dedicarsi al greco, a quell'epoca non ancora formato dal punto di vista letterario. Alla codificazione della lingua «demotica» Solomos avrebbe contribuito in misura decisiva con i suoi poemi *Inno alla libertà* (che in seguito sarebbe stato adottato come inno nazionale della Grecia indipendente) e *I Liberi Assediati*, dedicato alla resistenza contro i turchi a Missolungi. Alla poesia in italiano tornò in età matura, per comporre alcune odi improntate a notevole lirismo. Ma in italiano sono anche alcune sue bellissime prose, l'epistolario e gli appunti relativi alle opere in greco. Solomòs fu dunque un poeta bilingue, continuamente dibattuto fra l'italiano e il greco. Questa «diglossia» ha diviso anche i critici, a seconda che essi abbiano voluto sottolineare l'importanza dell'una o dell'altra lingua nella sua opera. Le *Poesie italiane* riscossero l'entusiasmo dei contemporanei, sia greci che italiani, i quali lodarono la straordinaria abilità del poeta nell'improvvisazione di versi a rima obbligata. E veramente la profonda assimilazione della tradizione poetica italiana e la grande padronanza di questa lingua in Solomòs sono da ammirare. Tuttavia, l'uso che egli fa della lingua italiana pone alcuni interrogativi che gli studiosi sembrano aver volutamente ignorato in passato.

In questo articolo si sostiene appunto che la valutazione del grado di conoscenza dell'italiano da parte di Solomòs costituisce a tutt'oggi un *desideratum* fondamentale, al quale si cercherà di fornire — per

quanto possibile— una risposta. Nella parte introduttiva si danno le linee principali di una ricerca in corso, articolata in fasi successive di analisi degli scritti italiani del poeta. Oggetto della ricerca è lo studio dei testi dal punto di vista «del contenuto della forma», condotto cioè attraverso l'analisi morfo-sintattica e semantica delle strutture linguistiche. Partendo, dunque, dalla registrazione di semplici «errori» di grammatica e di *abusio* del lessico, si arriverà alla disamina e alla interpretazione delle figure di parola e di pensiero più ricorrenti nei testi. In altre parole, si cercherà, da una parte, di constatare se l'italiano di Solomos può essere considerato (e fino a che punto) lingua «madre» del poeta (che è quanto sostengono alcuni critici) e, dall'altra, di individuare le possibili motivazioni psico-linguistiche sottese a determinate scelte stilistiche che egli compie. A tal fine, la lingua di Solomòs viene confrontata con quella di poeti italiani maggiori (Dante, Metastasio, Monti) e minori (A. Mazza, O. Minzoni, ecc.), dai quali egli fu influenzato. Necessaria si rende anche l'analisi contrastiva con gli scritti italiani di altri letterati dell'Eptaneso, tesa a verificare se l'italiano parlato in questa regione della Grecia nel 19o sec. presenti, come è naturale per un' «area laterale», degli elementi caratterizzanti rispetto all'italiano del «centro». Si sottolineano, infine, le asperità di una tale ricerca, dovute principalmente alla carenza di studi preliminari o alla difficoltà di reperirli. La parte centrale dell'articolo è dedicata all'esposizione degli esiti di un primo spoglio delle poesie giovanili (*Rime obbligate*, 1822). Vi si trattano alcune particolarità riscontrate nell'italiano di Solomos, divise per categorie grammaticali e sintattiche, nell'ambito delle quali si segnalano anche determinate figure di parola, basate appunto sull'alterazione dell'asse grammaticale. Inoltre, si accenna ai frequenti arcaismi e latinismi e si commentano alcuni casi presumibili di «code switching», ovvero di passaggio dal greco all'italiano per effetto incontrollato del bilinguismo. Infine, si ritiene di poter trarre la conclusione, seppur parziale, che l'italiano di Solomòs, oltre agli «errori» —prevedibili del resto in un parlante non completamente naturale—, appare fortemente condizionato dalle forme e dal linguaggio del classicismo, i quali gli conferiscono un caratteristico aspetto di accentuato artificio ed improprietà linguistica.